

СУЧАСНІСТЬ

КВІТЕНЬ 1977 — Ч. 4(196)

**С. ГОРДИНСЬКИЙ: ПОЕЗІЇ
РІЗНИХ РОКІВ**

**Г. КОСТЮК: БАГАТОГРАННІСТЬ
І НЕВГАМОВНІСТЬ**

В. ДЕМУС: 3 НОВИХ ПОЕЗІЙ

**ВІДКРИТИЙ ЛИСТ
І. СВІТЛИЧНОГО М. БАЖАНУ**

**Ю. ПЕРФЕЦЬКИЙ: ТЕРМІН "РУСЬ"
ПРИКЛАД ОМАННОЇ СХОЖОСТИ**

**І. КЛЕЙНЕР: БУКОВСЬКИЙ І
НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В СРСР**

**Є. ІРАНЕК-ОСМЕЦЬКИЙ:
СПІЛЬНА ПРОГРАМА**

"SUČASNIST" — APRIL 1977
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2

У Видавництві "Сучасність" опубліковано
довго очікувану і на Україні
і на еміграції збірку недрукованих поезій
знищеного енкаведистами в жовтні 1941 року
видатного українського поета

ВОЛОДИМИРА СВІДЗІНСЬКОГО

М Е Д О Б І Р

збережену поетом Олексою Веретенченком.

На зміст цього видання, що появилось в
упорядкуванні і з примітками Богдана Кравцева, скла-
лися доповнені віршами із друкованих уже збірок
цикли поезій В. Свідзінського "Баляди", "Зрада" і
"Пам'яті З. С-ської", далі його вірші 1926-1940 рр.,
поема "Сонцева помста" та переклади з Лермонтова й
Г. Келлера.

Доповнюють збірку статті О. Веретенченка і Б.
Кравцева про трагічну долю поета і його поетичної
спадщини, як також есеї літературознавців Емануїла
Райса й Івана Дзюби про творчість Володимира
Свідзінського.

Видано книжку з портретом автора, репродукціями
його автографів та в мистецькому оформленні
Любослава Гуцалюка.

Ціна збірки 6.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати
на адреси В-ва:

В Європі:
Sučasnist'
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:
Nina Hnytzkyj
875 West End Ave., Apt. 14B
New York, N. Y., 10025
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

КВІТЕНЬ 1977
Ч. 4 (196)
РІК ВИДАННЯ СІМНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Іван Кошелівець (головний редактор), Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Марта Скорупська (заступник головного редактора).

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V.
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

ПОЕЗІЇ РІЗНИХ РОКІВ

Святослав Гординський

СПОКІЙ

Здається: спокій мій, як пес, долоні лиже
І стелеться до ніг він килимом м'яким, —
Невже забути все й зачаруватись ним,
Чи кинути йому свій бунтівливий визив?

Признаюсь, спокою я не люблю зовсім;
Волю я бачити змінливі футуризи,
Хвилясті обрії, вітрів атаки хижі
І хмари, що летять екраном голубим.

У вічній змінності є пристрасна краса:
І переливи барв, і динамічність ліній
Контрастами жалять зіниці, мов оса.

Шукаючи краси в захопленні невпиннім,
Поновно в кожен ритм перетворююсь я
І рівнобіжно йду в ліричному тремтінні.

1932

НАДСЕНСЬКІ ВЕЧОРИ

В імлістій сірині паризьких вечорів
Здається все таким нудним і мармуровим,
Як монотонний стиль елегій Валері;
І нині я дивлюсь розгублено на овид
Та підбираю вірш, де б хоч нещиро скрив
Я свій вечірній сум в якімсь мажорнім слові.

Тумани і нудьга! Й навіщо оптимізм?
У мене він лежить білетом у портфелі
Готовий, і його тичу я всім, — коли ж
Нудьга обкутала мене кущем омели
І вечора цього меланхолійна слизь
Докраю заповня незаповнений келих...

Не квітнуть квіти барв і соняшні бруньки,
Без битв і борикань кольористичних оргій
Цей вечір прослиза, безбарвний і важкий —
Заледенілий труп з топельницького морга,
І обгризає щось і настрій і думки,
Як гусинь шовківниць зелене листя морви.

1933

НЕПОВТОРНІСТЬ

Не непокійся. Не гнівись. Не жди,
Схвильований, нічого й ні від кого:
Усе — твоє! Як хочеш — виходи,
Проходь тобою вибрану дорогу.

Від днів — огню своїх спрагнених губ
Не відривай, хай палить, необорний,
В його палку закоханий снагу,
Люби свою коротку неповторність;

І не гаси ні полетів, ні мрій —
Умій збагнути крізь щоденну сірість
Те, що тремтить в безодняві твоїй —
Твоїх спромог нечувану безмірність.

Бо зваж: життя готов ти перейти,
Шукаючи — до гробу від колиски —
Того, що сам безмірно маєш ти,
Далеко вічно і відвічно близько...

1937

ФЛЬОРЕНЦІЯ

I

Черепичну червінь дахів
вигріває виноградне сонце Тоскани,
і синява узгір
подібна до синього каменя,
який стародавні майстри
розтирали на синю фарбу.

Павутиння філігранних променів
заплуталося на камені бруків;

день задрімав у сутіні аркад,
його не манять веселі площі
з палатами і церквами —
банками душ
медіцейських багатіїв.
Верткі мулярі на риштованнях
відновляють патину віків:
у минуле відплила давня пишнота і слава
і скупу воду Арно даремне підносять греблі.

Тут у жінок
прозорі мушлі вух
і вигадливо закручене волосся,
як імена майстрів,
які малювали їхні профілі:

Гірляндайо,
Паляюольо.

Котра з них Беатріче,
з тих, що випалюють серця мужчин,
як ганчар випалює форму дзбана,
якої вже ніщо не в силі змінити?

II

Поночі блукаю містом,
шукаючи з тінями зустрічів,
яких я ждав роками,
а вони ждали століттями.
Із завулків виходять знайомі постаті:
Швидко минає мене Савонароля.
В його руці чотки,
великі, як каштани,
він злісно стібає ними мури:
бачу його драпіжний дзьоб
у кліті каптура.

Заклавши руки позаду,
надходить Петрарка,
подібний до грошовитого міщанина:
вступивши зір в землю,
мимрить рими.
Сплющуюся горорізьбою при мурі,
рад, що він переходить,
мене не помітивши.
Я бо ніколи
не мав терпцю дочитати
до кінця його канцони.

Назустріч Боккаччо.
Ловлю його за рукав
сказати йому комплімент,
що він улюблений автор
усіх чорнорясців:
він бо створив мистецтво
з буденної прози,
від якої їм щодня
в сповідальницях в'януть вуха.

Він регоче і пропонує
піти випити.
Але я боюся,
що хтось може нас побачити разом
і зникаю в провулку.

На площі,
підперши плечима колону,
сидить Буонаротті.
Вимірює очима
відлупану від космосу
базальтову брилу ночі.
Під молотом серця
(метал об камінь)
розприскуються серпневі зорі.

Обходжу його навшпиньки.

На мості золотарів
місяць висипує в воду
свої срібнобокі риби.
Опершись ліктями на парапеті,
стоїть Дант.
Він задумано теребить,
один за одним,
листки свого вінка,
пускаючи їх на безшумну воду.

Ми не говоримо нічого,
він бо знає, що я знаю,
про що він говорив би:

Бе а
трі
че!

1958

БАГАТОГРАННІСТЬ І НЕВГАМОВНІСТЬ

(До 70-річчя життя й 45-річчя творчості Святослава Гординського)

Григорій Костюк

У Святослава Гординського, в циклі його лірико-філософських поезій, є одна дуже цікава поезія під назвою "Невгамовність". Надто характеристична це назва для цілої творчої натури поета. У багатьох його інших творах зустрічаємо часто гімни "вічній змінності", "неспокою", "захопленню невпинному", "жадоби пізнання" тощо, тощо.

Невгамовність. Це не поза, не хизування. Це не запозичене, не набуте в житті. Це його внутрішнє, органічне, від природи дароване. Погляньмо, відштовхуючися від цього, на розвиток його творчих зацікавлень.

Він студіював малярство спочатку у Львові в О. Новаківського, а згодом у Парижі у знаменитого Фернана Леже, того "колосального ростом кубіста, — за характеристикою Олекси Грищенка, — з широким, простацьким, подзьобаним віспою лицем нормандця", що полонив світ оригінальними кольорами в поєднанні з машинною технікою. С. Гординський не тільки засвоїв науку цього свого вчителя. Він одночасно жадібно засвоював багатолікість мистецького і літературного Парижу 20-их років. З цим неспокійним і багатовиявним духом мистецької столиці світу й повернувся С. Гординський 1931 року до Львова. Тут він відразу активно влучився в мистецьке життя. При його найближчій і найактивнішій участі твориться Асоціація незалежних українських мистців — АНУМ. АНУМ видає свій журнал *Мистецтво*. Одним з промоторів і співредакторів його є С. Гординський. Львів 30-их років завдячує саме С. Гординському ті численні мистецькі виставки, на яких уперше наш західноукраїнський глядач мав змогу ознайомитися, з одного боку, з українськими мистцями, що творили поза межами рідного краю: О. Архипенко, М. Глуценко, О. Грищенко, і з таким небуденним явищем, як малярська творчість В. Винниченка, а з другого — з творами таких визначних

Доповідь, прочитана 19 грудня 1976 року в Нью-Йорку на вечорі Об'єднання українських письменників "Слово", влаштованому на відзначення 70-річчя Святослава Гординського.

майстрів того часу в західньому світі, як Пікассо, Леже, Шагал, Северіні, Модільяні та інших.

Загально кажучи, то були справді нові обрії в мистецькому житті Західньої України, і мистець Гординський міг бути з того задоволений. Але... *невгамовність*. Його ці успіхи і досягнення не задовольють. Його спрагла нових творчих винаходів натура шукає вияву в інших, хоч і споріднених царинах мистецтва. В інтервалах між організаційними клопотами і працею пензлем він пише поезії. Так, для проби, для розваги. Несподівано ці поезії мають успіх у читача і критика. 1933 року С. Гординський уже видає першу збірку поезій *Барви і лінії*. Збірку зустрічають прихильно, ба навіть з визнанням. Т-во письменників і журналістів ім. Івана Франка відзначає збірку літературною нагородою. Тогочасний впливовий критик М. Рудницький пише про нього в щоденнику *Діло* статтю: "Маємо нового поета", а інший критик оцінює поета Гординського, "як одного з найбільших віртуозів поетичного слова" (М. Гнатишак).

Ми абстрагуємося від того, що то все було перебільшенням. Що С. Гординський був ще все ж таки початкуючим поетом з усіма хибами такого віку і досвіду. Але справедливість вимагає ствердити, що поза своїми початківськими хибами збірка мала вже такі елементи, які свідчили, що в літературу прийшов справжній поет. Прийшовши в літературу, він відразу вже й тут виявив себе не тільки як поет, але й як рецензент, критик, співредактор літературно-мистецького місячника *Назустріч* і співробітник у справах української культури у прихильному до українців польському журналі *Сигнали*. Його поетична діяльність йде поруч з малярською і за кілька років він утверджується на поетичному Парнасі серед найвидатніших. Здавалось би, все промовляло за те, щоб зупинитися на досягнутому, поглиблювати й поширювати його.

С. Гординський не проти поглиблення й поширення досягнутого. Це його творча девіза. Але зупинитися на цьому він не може. *Невгамовність!* Він кидається з пристрасною неохотою в багатомовну чужу поетичну культуру й перекладає, пересаджує її на український ґрунт, сказати б, активно конфронтує західноєвропейську поезію з українською та виявляє тут нашу міць і нашу слабкість. Одночасно він вдається до джерел староукраїнської поезії, до безсмертного *Слова о полку Ігореві*, досконало переспівує його сучасною мовою й цим зміцнює традиції нової української поезії.

Невгамовність не дозволяє йому зупинитись і на цьому. Він зацікавлюється глибше теоретичними основами мистецтва. Він хоче розібратися, "як ростуть квіти з елементів механіки", як парадоксально висловлювався колись його вчитель Леже. Він

хоче розібратися в секретах творчості, в історичній закономірності мистецтва і життя, людини і мистецтва, мистця і суспільства. У наслідок цих зацікавлень з-під пера С. Гординського виходить кілька варіантів праць про *Слово о полку Ігореві*, монографія *Шевченко-маляр*, підручник теорії віршування *Український вірш* і сотні статей про українських поетів і драматургів. Але й на цьому не кінець.

Невгамовність штовхає С. Гординського до розв'язання проблем з історії й теорії українського образотворчого мистецтва. З-під його пера появляється понад десять монографій про українських мистців: *Павло Ковжун*; *Крук*, *Павлось*, *Мухін — три українські різьбари*; *Микола Глущенко*; *Сергій Литвиненко*; *Віктор Цимбал*; *Олекса Грищенко* і багато окремих статей і розвідок про українських мистців у світі, між ними передмова до монографії про Архипенка і мистецтвознавчі статті до енциклопедій.

Але й цим не вичерпується його жадова пізнання, його невгамовність. Він працює над великою ще не виданою, історією українського мистецтва, досліджує й видає працю *Українські церкви в Польщі*, яку присвячено головне лемківській церковній архітектурі. І, нарешті, він опрацьовує й видає рівнобіжно українською й англійською мовами монументальну працю *Українська ікона 12 - 18 сторіччя* з 217 репродукціями, у тому числі понад 30 ще ніколи не публікованих.

Такий перед нами на сьогодні багатогранний і невгамовний у своїх творчих зацікавленнях Святослав Гординський. Я не маю ані відваги ані можливості оглянути в одній статті всю багатоглявну творчість його. Я спробую зупинити свою увагу лише на поетичному і літературному аспекті його праці.

Святослав Гординський — поет своєрідний і напрочуд самодисциплінований. За 45 років своєї поетичної і літературної діяльності він пройшов великий і тяжкий шлях самоудосконалення й самоутвердження. Цим я хочу сказати про його надлюдську боротьбу ще з юнацьких років з жорстокою долею. Обдарувавши його мистецьким талантом, вона, доля, ніби навмисне з самого дитинства позбавила його слуху й утруднила мову. Цим вона на все життя прирекла поета і людину С. Гординського на титанічну боротьбу з мачухою-долею. Тільки людина твердої, незламної волі й великого "хочу!" могла перемогти в цьому нерівному двобої. У своєму лірично-драматичному триптиху ("Три вірші") С. Гординський це своє змагання зобразив так:

Яка несамовита гра!

Як серце кидається, злиться! —

Ні, ти не мати, не сестра,
Ні, — ти розлючена вовчиця:
Ти не поступишся й на мент.
Тебе нічим не упросити,
Я вириваю кожен день
Із клів затиснутих, неситих,
І в безрух віч твоїх пустих
Вдивляюсь марно; не збагну я, —
Стоїш переді мною ти,
Як нерозгадана статуя...

Гординський поет переміг. Він відважно, всупереч усьому, "наперекір зловіщим віщуванням зір!" ступив у царство, де панує музика, звук, мова. Він почав писати і публікувати поезії. І мав успіх. Це захопило до дальшої праці. Вже 1933 року він зібрав краще з написаного й видав згадану збірку поезій *Барви і лінії*. Ця збірка відразу принесла йому визнання і навіть відзначення.

Насправді ж збірка ця не була аж такого високого рівня. Збірка початківська, з багатьма притаманними цьому періодові творчості хибами. Були в ній і недосконалі рими, і невдалі алітераційні (евфонічні) оздоби і до певної міри вузькість поетичного бачення світу. Сам автор недавно про цей свій поетичний дебют висловився так:

"Перша моя збірка віршів була видана у Львові 1933 року, і хоч вона відразу отримала літературну нагороду "Т-ва українських письменників і журналістів ім. Івана Франка", на чимало речей тієї збірки я сам швидко почав дивитися критично".*

Чим же пояснити успіх тієї збірки? На мою думку, в основі успіху *Барв і ліній* було те поетичне підсоння, що витворилося на початку 30-их років у цілій Україні. З одного боку, на сірому й одноманітному тлі тогочасної західноукраїнської поезії, в якій шойно дебютували тоді також ще молоді Б. Кравців, Б. Антонич і Я. Дригинич, збірка С. Гординського прозвучала справді новим і свіжим голосом. З другого боку, на тлі масового фізичного й духового розстрілу української поезії Східної України, на початку 30-их років, коли на місце активноромантичної, багатої на винахідливі форми і засоби поезії 20-их років запанувала одописна і катохвальна, римована публіцистика чи, сказати б інакше, "уніформована" поезія "соцреалізму", — знову ж таки, збірка С. Гординського була свіжим і радісним подувом Заходу. Поза початківськими хибами, вона була написана щиро, безпосередньо, з підкресленою залюбленістю автора в багатство форми, в добірне слово й оригінальну, свіжу символіку образів. Ось, на мою думку, дві причини, що на тогочасному поетичному

* *Українські вісті*, (Едмонтон), 25 листопада 1976.

обрї вигідно вирізнили збірку *Барви і лінії*, спричинили її успіх і затьмарили навіть ті хиби, які вона мала.

Тодішня критика, що позитивно оцінила збірку, якое не звернула уваги на джерела, звідки ті позитиви приходили й у творчій лябораторії С. Гординського перетворювалися на той його власний оригінальний стиль, що полонив сучасників. А йшло це, з одного боку, від французьких романтиків, парнасців (Ш.Бодлер, Ж. М. Ередія), через символістів (П. Верлен, Маллярме, Поль Валері) аж до сюрреалістів (Бретон, Елюар), що їх пізнав добре С. Гординський, перебуваючи в Парижі. З другого боку, від українських неокласиків (М. Зеров, М. Рильський, П. Филипович) й активних романтиків (О. Влизько, Ю. Яновський, М. Бажан).

Коли згадую ці джерела, то це зовсім не значить, що я стверджую сліпе наслідування нашим поетом цих стилів чи еклектизм та багатостилевість доробку його, як це пробували твердити деякі критики. Ні, цим я хочу тільки сказати, що С. Гординський поет великої ерудиції, а його поетичний, оригінальний і йому тільки властивий стилевий вияв формувався на широчезній українській і загальнолюдській палітрі.

Його пейзажна настроєва чи філософсько-медитативна лірика ("Передосінне", "Повнота", "Вечір", "Надсенські вечори") дала підставу деяким критикам твердити, що його "поезія ніколи не виходить поза рамки артизму, у ширші простори Духа й Ідеї" (М. Гнатишак). А з сторінок Донцовського *Вісника* пролунало було застереження, що маємо небезпечну появу поезії космополітичної, випраної від національних, суспільних ідей, поезії "мистецтва для мистецтва".

І перше, по-своєму позитивне, і друге, негативне, твердження в основі своїй безпідставні. Вони свідомо чи не свідомо не взяли до уваги, що в тій же збірці є дуже багато поезій, які заперечують їх твердження. Звичайно, С. Гординський демонстративно відмежовувався від різних "літературних сурмачів", від "римованої публіцистики" і від "бляшаного оптимізму", що панували тоді як у патріотичній, так і в підсовєтській "соцреалістичній" пресі. Але мужньої, громадянської поезії він не відрікався і в першій своїй збірці. Звертаю увагу на поезію "Автопортрет". Її останні дві строфи звучать глибоко суспільно:

Одного лиш боюсь: впадати в трафарет,
Аж надто в нас кому затуплювати пера!
Я хочу, щоб кохав однаково поет
І буревій доби, і квіти, й хмародера.
Та найважніше, щоб, зриваючись у лет,
Мав кришечку бодай фантазії Бодлера!

Хіба може говорити так поет, для якого національно-суспільні ідеї не існують, чи, з другого боку, може так писати поет, якому

світ замикається в формулі "мистецтво для мистецтва"? Поет боїться трафарету, бо знає, що це смерть поезії. Він не хоче йти второваним шляхом, бо його невгамовна натура давно йому підказала, що

У вічній змінності є пристрасна краса:

І переливи фарб, і динамічність ліній.

У розумінні автора цитованого "Автопортрета" тільки той поет справжній виразник доби, що органічно живе з нею, той, що вміє поєднати в своїй творчості високі ідеї доби (буревій доби), квіти, техніку і глибоку творчу фантазію.

Щодо стилю поезій С. Гординського, то тут думки критиків теж розбігаються. Одні вважали модерністом абстрактного космополітичного спрямування (О. Мох, католицький критик з *Нової зорі*), другі — поетом чистої краси і витонченої форми, не визначаючи напрямку (М. Рудницький, М. Гнатишак), треті — запізнали символістом у його крайньому вияві "мистецтва для мистецтва" (критика *Вісника*), четверті — неокласицистом, що виріс на ґрунті французьких "парнасців" і київських неокласиків 20-их років (В. Державин), і, нарешті, найновіші критики вгледіли в поезію С. Гординського потужний струм романтизму (*Координати*, т. I, стор. 303).

Ні одне з цих визначень нас не може задоволити. Дивує те, що ніхто з цих критиків не взяв поважно до уваги української поетичної стихії, зокрема потужної поетики активних романтиків-вітаїстів українських 20-их років, які безсумнівно мали свій вплив на формування стилю як мистецького світогляду С. Гординського. Найближче до з'ясування проблеми підійшли критики з *Координат*. Вони писали, що в поезії С. Гординського "помітна західня традиція пізнього барокко, рококо і романтизму. В їхньому стилі найвідчутніший романтизм як такий, а також романтизм перефільтрований через 'неоромантичну' творчість Рильського, Яновського і Влизька. Романтичні традиції, часом з домішкою дуже завуальованого декадансу, проявляються також і в поезіях про кохання".

І це все. А сказати тільки це, то фактично нічого не з'ясувати щодо романтизму Гординського. Справа в тому, що і батько нашого поета проф. Ярослав Гординський дуже уважно стежив за літературним процесом 20-их років і дуже багато писав, зокрема, про творчість активноромантичної течії на чолі з Миколою Хвильовим. Чимало про це писав і сам С. Гординський, акцентуючи увагу на здобутках активноромантичної поезії Ю. Яновського, М. Рильського, М. Бажана, О. Слісаренка, О. Влизька

та багатьох інших. Молодий С. Гординський знав, любив і захоплювався тий буйним розквітом, багатотемною формою вітаїстичних романтиків у радянській Україні другої половини 20-их років. Це не могло не позначитися на стилевому ідейно-мистецькому спрямуванні його власної поезії. Коли я, будь-що вихований у мистецькому підсонні 20-их років у Східній Україні, вперше познайомився ґрунтовніше 1943 року з поезією С. Гординського та його найближчих сучасників, то не тільки зрозумів, але й відчув, що якась велика незбагненна сила вирівнює кривду, заподіяну нашій літературі в підрадянській Україні. Знищений брутальною поліційною силою на початку 30-их років активноромантичний рух в українській літературі знайшов своє продовження в поезії Західної України. Поезія С. Гординського в 30-их роках своїм загальним наставленням, своїми мистецькими засобами, своїм патосом, філософським вглядом в людську особистість без сумніву продовжувала й поглиблювала активноромантичний стиль 20-их років. І якщо сучасний дослідник в цих, за його виразом, "перемішаних" романтичних мотивах Гординського знаходить елементи пізнього європейського барокко і романтизму, то для поета-ерудита С. Гординського це річ можлива і звичайна. Але поетична сила й оригінальність його в тому, що він, запозичаючи кращі елементи з європейських літературних традицій, зумів їх впровадити в органічний і самобутній процес українського вітаїзму 20-их років і на цій базі, як продовження, розбудувати своє романтичне світовідчужання.

Придивімося ближче до зростання цього активноромантичного струму в поетичній практиці С. Гординського. Переглядаючи його збірки 30-их років, можна встановити, як цей струм романтики вітаїзму щораз поглиблювався і поширювався. Візьмімо, як приклад, один характеристичний уривок з поезії "Моряцькі дороги", із збірки *Буруни*.

Так солодко у венах чути міць
П'янку, немов вино і невідому,
Що в серце наплива, кружляє день і ніч
Прибоями кипучого гольфштрому,
Так солодко вчувати, що у дар
Усе тобі на світі цьому дано:
І далину, і переливи хмар,
І вітру свист, і клекіт гураґану,
Безкрайність вод і рокотання хвиль —
Усе, що дике, змінне, неуловне,
Ти візьмеш сам, даруючи своїй
Невтишеній жадобі невгамовній.
Такий прозоро ясний (ритмічно, евфонічно й емоційно) тон,

притаманний вітаїстичній поезії, щораз більше є властивий поезії С. Гординського, починаючи вже з другої збірки *Буруни*. Це свідчило, що поет почав вибиватися на власний творчий шлях, формувати власний стиль вислову і бачення світу. Стилева строкатість і певна початківська недосконалість першої збірки стають етапом перейденим.

Нові збірки поезій: *Слова на каменях* (1937), *Вітер над полями* і *Сновидів* (1938) вже свідчили, що наш поет після пожиточних мандрів садами світової поезії зупиняє свою увагу на двох українських течіях 20-их років: на неоклясицизмі й романтиці вітаїзму. Для не обізнаних з літературним процесом 20-их років це може здатися роздвоєнням стилю С. Гординського. Насправді ж неоклясицизм і неоромантизм 20-их років були тільки яскравими різновидами єдиного літературного процесу. Тож говорити й тут про стилеве роздвоєння С. Гординського не доводиться. Неоклясицизм його цієї дозрілої доби творчості, це вже не пасивне споглядання, не філософічні роздуми "з приводу". Зовні витримані в суворо клясичному розмірі його "Римські ямби" у збірці *Слова на каменях* виразно спрямовані на живу сучасність. Від ще де-не-де пасивного споглядання доби *Бурунів* поет пішов далеко вперед. Тепер він, споглядаючи велич минулого римської культури, хоче розкрити в ній "велику тайну", яка потрібна, як джерельна вода, для молодого українського мистецтва. Він вірить, що в руках українських мистців "мармурові слова удруге зацвітуть" новою неповторною красою. Психологічно у Гординського це творче відлуння романтики вітаїзму М. Хвильового, що, як відомо, теж вірив у "незрівняне, бадьоре й радісне греко-римське мистецтво", як запліднюючу силу українського мистецтва в добу великого відродження.

У поемі *Сновидів*, здавалось би наскрізь публіцистичній і полемічній, а проте формально чи не найдосконалішій, виразно видно, що вона написана за рецептою активноромантичної поетики. Одним з принципів тверджень останньої є те, що мистецький твір є той, "де глибина думки поєднана із витонченим словом, калямбур з оригінальністю, сльозина із теплою пародією на саму себе і велика та глибока радість із тією журбою, що так прикрашує чоло мислителя" (*Літературний ярмарок*, книга 9, серпень 1929, стор. 2).

Сновидів С. Гординського має зовнішню легкість вислову, постійне загравання з читачем, перетканий іронією і сарказмом, гострими філіппіками на адресу уявного й несправедливого критика та неґацією поетів "емоціоналістів" "надхненників". І одночасно з цим у поемі панує глибока лірика й філософська розсудливість мислителя.

У збірці *Вітер над полями* з'являються вже нові ноти тривоги,

відчуття трагічної ситуації, вибухів протесту проти неправди і зла, що розпаностилися в світі. Ці настрої нового поетичного звучання збільшуються в наступних збірках поезій: *Сурми днів* (1940) і *Перший вал* (1941). Обидві збірки підписані псевдонімом Юрій Буревій. Ці збірки завершують майже десятирічний творчий шлях поета і приносять знову дещо нове в його поетичний доробок. Це — переважаючий бойовий, сказати б, публіцистичний тон поезій. Риса майже невластива минулим збіркам. При першому читанні може скластися враження, що колишній непримиренний ворог "римованої публіцистики" здає позиції мистця й переходить у стан "літературних сурмачів". Насправді ж так не сталося. "Публіцистичність" поезій С. Гординського цієї доби це не зниження поезії до публіцистики, а лише вислів на повний голос поета-громадянина свого болю, своїх тривог за долю народу і батьківщини перед невідомим "завтра". У світі тоді вже виразно пахло амоналом і кров'ю другої світової війни. Крізь куряву "жорстокого часу" автор вдивляється в замрячене майбутнє й хоче збагнути, що чекає нас? Він не песиміст. Він за активну поставу за всяких ситуацій. Бо тільки тоді ми можемо вижити. Його гасло:

Лети, лети наперекір
Зловіщим віщуванням зір! —

є панівним тоном всієї поезії цієї його доби.

Таким невтишеним і невгамовним увійшов С. Гординський у роки другої світової війни. Він задокументував її в одинадцятій збірці поезій *Вогнем і смерчем*. Це чи не найбільш понура своїм апокаліптичним звучанням збірка. Вона захоплює своєю трагедійною тематикою і глибиною історіософічних та релігійно-моральних роздумів. Він зображує дві ворожі сталеві сили, що стялися на живому тілі України, бо для них вона "лиш збіжжя і сало". Він чує тупіт підкутих чобіт, що несуть п'ястук "і закони чужі — проти нас, не для нас". Він у розпачі розмовляє з Христом, як колись Великий Інквізитор у Достоєвського. Він розповідає про страхіття, що запанувало на Землі. Він кличе Христа, просить, вимагає, щоб він "появився у загравах слав", бо "доки ж вичікувати нам!?" Він бачить, що в муках страждання ми зневірилися у всьому. "Лише в Україну ми віримо твердо". І віримо в слово поета. Він знає, що варвар і хам, який опановує світ, не зрозуміє поетових гуманних намірів. Але поет повинен бути твердим, як скеля.

Гарчання почувеш люте, —
Але не здавайся, вір;
Хай чобіт, залізом кутий,
Твій потратує твір!

Знай: це на те, щоб твердше
Ти слово кував і ніс,
Щоб кожне було — у серце
Тирана цілений ніж.

Так стій ти над ним кошмаром,
Щоб мирно не вснув ні раз, —
Дано ж тобі Божим даром
Судити твій грізний час.

Такий Гординський-поет за доби воєнного лихоліття. За повоєнної доби, поряд з поетом і перекладачем, стає на весь зріст ще Гординський історик українського мистецтва, історик української церковної архітектури та іконописного мистецтва, дослідник стародавньої української літератури, літературознавець і літературний критик.

Його текстологічне дослідження й публікація тексту *Патетичної сонати* Миколи Куліша, яку я пізніше використав у виданні збірки драм М. Куліша, викликали були гостру реакцію з боку казенної безпринципної радянської критики. Вона назвала його а (заразом і мене) "заокеанськими фальсифікаторами", закидаючи публікацію неповного (з купюрами) тексту і вигадані, не авторські вставки. Але згодом, коли бідні київські автори порівняли наш текст з тими, що знайшлися у них (з архіву російського перекладача М. Куліша П. Б. Зенькевича), прийшли очевидячки до висновку, що текст С. Гординського найближчий до оригіналу, тому справу "заокеанських фальсифікаторів" "зам'яли" і замовкли.

Дуже помітною подією в нашому науковому літературознавстві був вихід у світ оригінального дослідження С. Гординського *"Слово о полку Ігоревім" і українська народна поезія* (1963). У цій праці С. Гординський вийшов на бій з багатьма вченими славістами світу за тлумачення темних слів і місць у *Слові*. Він, як зброю, вжив багатющий фолклорний матеріал (пісні, думи, колядки, заклинання, голосіння, ритуальні звичаї) майже всіх слов'янських народів і переконливо довів українські джерела *Слова* і подав свої нові тлумачення темних його слів і місць. Цю працю, як цінне й нове дослідження занотували і схвально на неї відгукнулися ряд учених славістів світу. В Америці деякі статті цієї праці, що появилися в пресі, занотував відомий славіст, проф. Гарвардського університету Роман Якобсон. Відзначив її схвально проф. Софіївського університету, співробітник Болгарської академії наук Ніколай Ділевський. Широко використали і позитивно відгукнулися на працю С. Гординського російські учені: акад. В. П. Адріанова-Перетц, проф. Ю. К. Бегунов. Працю С. Гординського цитують: у збірнику *"Слово о полку Ігоревім" и пам'ятники Куликовського*

цикла у вид. АН СРСР (1966), а також у *Словаре справочнике "Слова о полку Игореве"*, виданого тією ж АН СРСР. Мовчать тільки вчені Академії наук у Києві. Їм не можна голосно сказати, що на еміграції є вчений, який сказав щось нове і важливе в науці.

Остання монографія С. Гординського *Українська ікона 12-18 сторіччя* має особливе значення. Колись, ще до революції 1917 року, молодий тоді мистець Олекса Грищенко чи не перший зрозумів велике значення для модерного малярства давнього іконописного мистецтва. Він почав збирати і студіювати російські, українські, білоруські й болгарські стародавні ікони і в наслідок цих студій 1916 року видав досить велику книгу під офіційною тоді імперською назвою *Російська ікона, як мистецтво живопису*. Це була чи не перша спроба визначити насамперед мистецьку вартість давнього іконописного мистецтва, що прийшло до нас з Візантії. Це був трактат про вплив візантійського іконописного мистецтва на церковне малярство східно-слов'янських народів. Але українській іконі було тут приділено часткову увагу, та й кількість досліджуваних ікон була дуже обмежена.

Монографія С. Гординського в якійсь мірі є продовженням ідеї Олекси Грищенка, але на зовсім новій, глибшій і багатшій базі. Він всю свою увагу зосередив на українській іконі, зібрав велику кількість зразків її від найдавнішого часу, відкрив й опублікував такі старовинні зразки українського іконописного мистецтва, які були або забуті, або вважалися втраченими. На базі цього величезного, багато років збираного матеріалу С. Гординський довів, що українське іконописне мистецтво, виникнувши під впливом візантійських зразків, поступово розвивалось, удосконалювалось і виробляло нові, свої власні форми, свій стиль. Авторитетний рецензент цієї книжки недавно писав, що в цій єдиній свого роду праці С. Гординський довів, "що мистецька спадщина українського народу з XII-XVIII віків у галузі іконопису становить високовартісну історичну базу для творчого розвитку українського мистецтва".*

Це справедливе твердження, але я до нього ще додав би, що це дослідження С. Гординського, з його скрупульозною аналізою багатючих фактів і з синтетичними висновками становить собою новий етап в історії української іконографії, як окремий розділ в історії мистецтва взагалі. Сьогодні ця праця є в усіх поважних бібліотеках музеїв та університетів світу.

Ця монографія на сьогодні покищо замикає дослідження С. Гординського з історії нашої літератури і мистецтва. Його

* Всеволод Кармазин-Каковський, "Книга про українську ікону", *Свобода*, 16-17-18 жовтня 1974.

численні статті на літературні й мистецькі теми, опубліковані в журналах *Київ*, *Сучасність*, у збірниках ОУП *Слово*, в газеті *Свобода* та інших періодиках чи як передмови до окремих публікацій, у великій мірі доповнюють його монографічні дослідження. Коли б їх зібрати в одну книгу (а вони того варті), був би це великий, ваговитий своїми думками і фактами том.

Поруч з цією працею дослідника й літературно-мистецького критика С. Гординський і по наш день не перестає виступати як поет і перекладач. Як перекладач він працює, як я вже вказував, давно, ще від початку своєї поетичної діяльності. Він збагатив українську поезію сотнями перекладів з чужомовних поетів. Збірка вибраних перекладів 60 поезій 28 поетів світу, що вийшла в Нью-Йорку 1961 року, є значною культурною подією. Це не тільки зразок глибокого, вдумливого творчого вникнення в поетичний світ, у лабораторію образного мислення поетів різних народів, ба й різних епох, але й зразок фахового коментування їх.

Але чи не найбільшим досягненням С. Гординського-перекладача і здобутком української поезії взагалі є його майже повний переклад надзвичайно цікавого і трудного французького поета XV сторіччя Франсуа Війона. Щоб перекласти Війона, недостатньо знати сучасну французьку мову. Треба знати своєрідність старої французької мови XV сторіччя, а зокрема її багатючий жаргон, яким виповнено щерть поезію Війона. С. Гординський блискуче дав собі з цим раду. Цей переклад Франсуа Війона є не тільки першим найповнішим виданням його українською мовою, але й, якщо я не помилюся, найповнішим серед перекладів усіма слов'янськими мовами. Якщо взяти до уваги солідно написану вступну статтю про Ф. Війона та його добу, що передує збірникові, та надзвичайно вдумливі джерельні примітки до перекладів, то цей великий труд С. Гординського ввійде в історію нашої літератури як її золотий фонд.

Не замовк С. Гординський за останнє двадцятиріччя і як поет. З року на рік його оригінальні поезії прикрашують сторінки багатьох наших журналів. Це великий, хоч і не зібраний ще в окрему збірку, різноманітний тематикою і формами та глибокий ідейно цикл поезій С. Гординського останнього часу. Філософські роздуми поета, що дійшов zenіту, над долею сучасного світу ("Творець"), його ліричні медитації на улюблені теми греко-римської історії та поезії ("Торчелльо", "Сан Вітале", "Мавзолей Теодорика в Равенні", "Дельфи"), його оригінальна й єдина в українській поезії містерія видінь і зустрічей з давно померлими мистцями італійського відродження: Данте, Петрарка, Боккаччо, та героями їх творів (теж одна з форм активноромантичного стилю), — вводить українську людину в великий світ образів й уяв. Поруч з цим — сатиричні ноти ("Подорож до

Відня", "Сноби"), трагедійні моменти української історії та її людини ("Прощання", "Ярославна") і нарешті високі пророческо-викривальні мотиви.

Із останнього циклу я дозволю собі подати на закінчення одну невеличку поезію "Канів:"

Ось гора, від гір найвищих вища,
Він там снить про судний день розправ.
Десь далеко грім зарокотав,
Буде буря, буйний вітер свище,
Гне дерева, строїть струни трав;

Це він, віщий, далі пісню творить,
Клекотить, прокльонами говорить,
Аж проймає всіх живущих дрож,
Нетерплячий, гнівний, з Богом спорить,
Він, що словом все почав також.

Дві строфи. Але які ж вони змістовні формально й ідейно! Тому на закінчення я хочу сказати: якби за останнє 20-річчя С. Гординський справді нічого не написав, тільки цю двострофову поезію, то й тоді ми мали б повне право сказати: він був і є активно-творчим поетом нашого сьогодення.

СВЯТОСЛАВ ГОРДИНСЬКИЙ — МИСТЕЦЬ І МИСТЕЦТВОЗНАВЕЦЬ

(Порядком додатку до *Словника художників України*,
стор. 62)

Ольга Чмух

30 грудня 1976 року Святославу Гординському минуло 70 років. Святослав Гординський, людина широкої та ґрунтовної освіти, відігравав важливу роль у культурному житті Західньої України 30-их років, а згодом продовжив свою діяльність на еміграції. Значення її важко переоцінити: поет, перекладач, літературознавець, маляр, історик мистецтва, мистецький критик, організатор виставок.

Народився Святослав Гординський у 1906 році в Коломиї у родині зі старовинними культурними традиціями. Його світогляд формувався під впливом оточення — батька та його друзів: В. Щурата, Ф. Колесси, М. Возняка, К. Студинського, М. Тершаківця.

У 1924 році Гординський, закінчивши Академічну гімназію у Львові, вступив до мистецької школи Олекси Новаківського; там його товаришами були М. Мороз, В. Гаврилюк, Г. Смольський, С. Луцик, С. Гебус-Баранецька, О. Козакевич, Р. Чорний та інші. Олекса Новаківський був прихильником академічного стилю навчання, і тому його учні ретельно вправлялися в рисуванні з гіпсів та моделей, а також у натурних студіях. Історію мистецтва викладав митрополит Андрей Шептицький, у добірній бібліотеці якого студенти проводили багато часу.

Мистецьке життя Львова у той час було дещо повільне, бракувало вирування передових ідей, яких потребували, шукаючи виходу, творчі сили молодих майстрів.

У 1928 році Гординський їде до Парижу і поселюється біля Нотр-Дам у мансарді готелю тієї самої назви.

Паризькі студії Гординський розпочав у Академії Жульєн. Злодом перейшов до Модерної академії Фернана Леже, який на той час розвивав принципи конструктивізму. Атмосфера була виключно творча. Учні працювали над пошуками засобів більшої малярської виразності і розв'язанням складних формальних завдань.

Для усвідомлення еволюції, що її зазнав Гординський як маляр, розглянемо два його автопортрети.

*С. Гординський:
Автопортрет (1929)*

*С. Гординський:
Автопортрет (1930)*

Перший (1929) виконаний цілком академічно. Юнак з широко розкритими очима зображений на тлі ясної драперії. Композиційно портрет досить традиційний: постать у чверть повороту з наявними, звичайно, в автопортретах атрибутами маляра. Тільки очі, здається, живуть якимось окремим життям: у них світиться тепло і надія, прагнення проникнути у невідомі глибини пізнання.

Другий автопортрет (1930) ніби намальований рукою іншого майстра. Форми узагальнені до схеми. З синім тлом контрастує брунатного кольору голова, що наче виростає з щілини між жовтою рамою й полотном у ній. Підборіддя перерізує композиційно контрастна лінія. Одне око зображене у вигляді півмісяця, друге повторює мигдалевидну форму очей на автопортреті 1929 року.

Не зважаючи на протилежність формальних рішень, образи обох портретів подібні через виражений у них настрій: чекання, сподівання, прагнення до творчого життя і ладу.

За один рік Гординський позбувся учнівської манери і підійшов до узагальнень, до ретельного відбору малярських засобів, вийшов на рівень розуміння нових мистецьких процесів.

Паризькі музеї, виставки, спілкування з творчою молоддю були для Гординського чудовою мистецькою школою, в якій відкритий до всього нового маляр взяв дуже багато для свого професійного зростання.

У листах до львівських друзів Гординський наполегливо радив їм їхати до Парижу, і згодом Михайло Мороз та Василь Дядинок з допомогою митрополита Андрея Шептицького приїждять до цього мистецького Вавилону. На той час у Парижі працювала велика група українських мистців: Микола Глущенко, Микола Кричевський, Северин Борачок, Микола Бутович, Василь Хмелюк, Софія Левицька, Олекса Грищенко, що стали тим мікросередовищем у безбережному мистецькому Парижі, де жило щось близько 40 тисяч мистців.

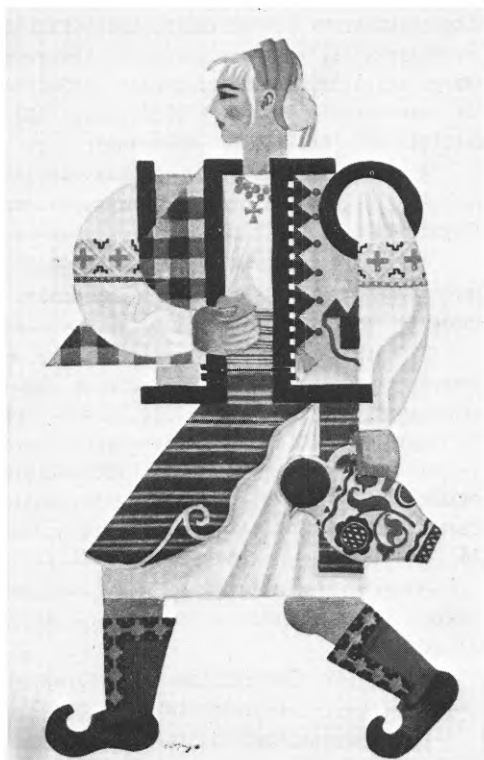
Проте, зв'язки зі Львовом у Гординського були якнайтісніші. Звертаючися до спогадів Антона Малюци про Луцика, знаходимо такі рядки, присвячені Святославу Гординському:

"Важливою подією в житті Новаківського, а ще більше в житті тодішнього українського мистецтва Львова був приїзд з Парижу С. Гординського у 1929 році".*

При школі Олекси Новаківського, додатково до звичайної праці, Гординський розпочав курс графіки.

**Степан Луцик. Мистець, збірник статей, серія Альбому українського мистецтва, вип. 2. (Нью-Йорк — Торонто — Вашингтон: УВУ, 1973), стор. 20-21.*

*С. Гординський:
Із серії листівок з
гуцульськими мотивами*

"У полудневих годинах ми почали під проводом Гординського систематично та методично експериментувати...

"...відокремлення Гординським формотворчих шукань від ідейно-світоглядових пов'язань мистецької роботи мало величезний вплив на творчість Ковжуна, Дядинюка, як і на всіх нас молодших. Це був перший серйозний вгляд в чисто формотворчу проблематику модерного мистецтва.

"... Очевидно, ще ані сам Гординський, ані ті, що були під його впливом, не поробилися чистими формалістами. Але після системи точного тренінгу та методичного експериментування на 'неутральних' темах, кожне відношення форми до форми, плями до плями, кольору до кольору набирало куди більшого автономного значення і дозволяло свіжіше та багатше організувати картину чи графічну працю, а при тому свобідніше виявляти задуманий зміст".*

Але викладацька діяльність не стала головним у житті

*Там само.

Гординського. Група передових українських мистців — П. Ковжун, Я. Музика, С. Гординський, В. Січинський та М. Осінчук — задумала організувати Асоціацію незалежних українських мистців. Остання оформилася у 1931 році, її діяльність була скерована на виставкові і видавничі завдання.

Асоціація видавала альманах *Мистецтво* — Гординський був його співредактором; Асоціація влаштувала виставки — Гординський був одним з найголовніших їх організаторів.

Треба підкреслити, що виставковою діяльністю позначене все життя мистця. Це досить незвичайне явище — уміти розчинити своє "я" в роботі над пропагандою творчості інших мистців.

Він організував першу виставку АНУМу 1931 року з участю українських мистців, що жили в Парижі, і визначних паризьких мистців: Пікассо, Дюфі, Модільяні, Леже, Шагала, Северіні, Тоцці та інших. У 1932 році Гординський був співорганізатором виставки української графіки: майже 1400 експонатів, серед яких показав 28 своїх праць і близько 100 творів київських і харківських мистців зі своєї збірки, допоміг влаштувати у Львові виставки О. Грищенка, М. Андрієнка, М. Глуценка, Л. Геца.

З 1931 до 1939 року Гординський працював переважно як графік і виставлявся у Празі, Варшаві, Берліні, Римі, Неаполі, Лос-Анджелесі.

У творах Святослава Гординського народні традиції тісно переплетені з досягненнями модерного мистецтва.

Д-р Вольфганг Борн, австрійський історик мистецтва, у великій (з 16 репродукціями) статті про Гординського в берлінському графічному журналі *Гевбравхс графік* (3,1933) писав:

"Специфічний особистий спосіб, у якому всі традиційні елементи українського стилю пробуджені до повного життя, надає творам Гординського індивідуальних рис... Там є щось від барвистої яскравості народного мистецтва Карпат, щось зі строгості іконописного малярства і особлива слов'янська експресія, одночасно невгамовна, але також позначена майже ліричною ніжністю".

Твори Гординського були репродуковані в мистецьких журналах Лондону (*Студіо*), Парижу, Варшави, Берліну.

Велику популярність у Галичині і поза нею дістали листівки з народними костюмами, виконані у кубістичному стилі, видані львівським журналом народного мистецтва *Нова хата*.

Після війни Гординський жив у Мюнхені і брав активну участь у тодішньому українському мистецькому житті. Виставляв твори у Німецькому національному музеї й був співредактором журналу *Українське мистецтво*.

Переїхавши до Америки, у жовтні 1947 року, Гординський

починає працювати у майстерні церковного малярства Г. Раджджі, італійця, вихованця Римської академії мистецтв. Спочатку він робив орнаменти, потім голівки янголів, потім постаті, а по трьох тижнях уже komponував великі композиції.

За два роки в майстерні Раджджі Гординський опанував таємниці розпису церков, що незабаром дуже придалося йому в самостійній праці. Від 1951 року Гординський створив різного пляну твори для понад 50 церков в США і Канаді. Ці твори виконано у неовізантійському стилі, згідно з давніми обрядовими традиціями, для пізнання яких мистець багато разів їздив до Греції й Італії.

До більших комплексів належать собор св. Володимира й Ольги та собор св. Трійці у Вінніпезі, церква св. Петра і Павла в Саскатуні і окремо велика кількість іконостасів у Чикаго, Ньюарку, Едмонтоні та інших містах. У Римі, для церкви св. Софії Гординський запроєктував коло 400 квадратних метрів мозаїки (для уявлення обсягу: у Софії Київській збереглося близько 260 квадратних метрів) і 8 вітражів із зображенням київських митрополитів від Іларіона до Петра Могили. Творам притаманні художній смак і бездоганна техніка.

Різносторонність таланту і працездатність Гординського можна тільки подивляти. Його цікавить усе, і на все він знаходить час. Розпочата Гординським у Львові видавнича і виставкова діяльність з успіхом продовжується на еміграції. Його мистецтвознавчі інтереси надзвичайно широкі, з ґрунтовним знанням теми, чіткою концепцією, глибокими роздумами.

У 1941 році Гординський видав у Кракові монографію *Шевченко-маляр*, 1943 — *Павло Ковжун*, 1960 — оформив передмову до книги О. Архипенка *50 творчих років*, 1972 — видав книжку *Українські церкви у Польщі*, 1971 — монографію *Віктор Цимбал*, 1975 — монументальну працю *Українська ікона*. На додаток до всього — він автор статей з історії мистецтва в *Енциклопедії Українознавства*. Протягом останніх десятиліть Гординський написав велику кількість статей до *Свободи, Сучасності* та інших видань про старовинне й сучасне українське мистецтво, редагує чимало мистецьких монографій інших авторів.

Святослав Гординський однаково блискуче і глибоко професійно пише про О. Грищенка й О. Архипенка, про В. Цимбала й інших своїх сучасників. Рецензії С. Гординського в *Сучасності*, написані на 6-томове видання *Історії українського мистецтва* в Києві, вражають глибиною характеристик, абсолютно вільною орієнтацією у складних процесах історичного розвитку мистецтва, а також ґрунтовним знанням фактів. Мистецькі твори і явища аналізуються об'єктивно, безсторонньо, принципово. Ці праці характеризують Святослава Гординського

С. Гординський:
Ангел у церкві св. Софії
в Римі

як виключно серйозного дослідника, глибоко ерудовану людину, багатогранного вченого, що сумлінно ставиться до наукової достовірності, тримається фактів і чіткої оригінальної концепції.

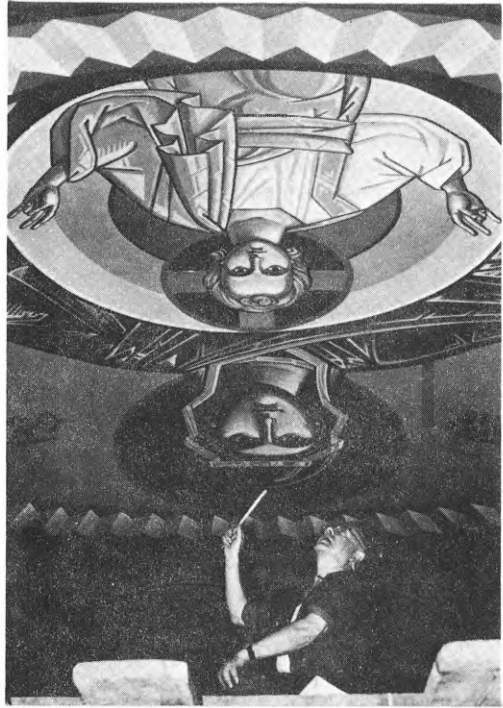
Актуальні проблеми мистецтва завжди хвилювали і хвилюють Гординського. Ще в 1947 році Гординський писав:

"Нас цікавить проблема: чи можна говорити про, наприклад, українську школу малярства або графіки? Чи вона вже існує, а коли так, то які її основні характеристичні риси? Чим відрізняється вона від подібних шкіл інших народів і що творить її особливість, відмінність? Що така школа використала з нашої традиції і як зуміла її сприйняти, перетворити старе на вислів сьогочасний?" ("На великих шляхах", альманах *Українське мистецтво*. Мюнхен, 1947, стор. 26).

Немає можливості у статті наводити всі аргументи, що їх висуває Гординський, але для висвітлення його манери думання візьмемо кілька рядків:

"Ми не будемо казати, що ось українська школа малярства вже існує, готова і зформована. Ми знаємо, що над суто стильовими проблемами української образотворчості працюють далеко не

*С. Гординський:
Церква св. Евхаристії
у Вінніпеґу*

всі українські мистці, отже вона, та школа, буде тільки одним з напрямів багатого своїми течіями і творчими індивідуальностями загального українського мистецтва. А все ж ми приймаємо, що така школа, такий напрям існує, і її можемо спостерігати в спільноті образотворчих завдань багатьох чільних українських мистців, в їх особливому підході до тематики, до використання традицій і досвіду попередників, до розв'язки формальних проблем. Ця сукупність спільних рис обіймає мистців не раз різних стилів, і вона ширша за рамки, що їх можуть ставити перед собою поодинокі мистецькі гуртки чи цілі об'єднання. До цього, щоб висловляти себе образотворчо по-інакшому, суто по-українському з погляду стильового, спричинилося багато фактів, з яких, мабуть, найважливішим буде загострення національного почуття" (там само, стор. 28).

Упродовж багатьох років С. Гординський був головою "Об'єднання мистців українців в Америці та співorganizатором численних виставок Об'єднання.

Окремо, в Українському інституті Америки в 1958 році, Гординський влаштував першу в США виставку картин Олексі

Грищенка і допоміг йому створити "Фундацію Олекси Грищенка". Звертаючися до каталогу-буклету (1958), читаємо у Гординського:

"Одним з парадоксів нашого часу можна уважати той факт, що чимало українських мистців, відомих і цінених у мистецькому світі, зовсім не відомі в Україні. У випадку з Грищенком його мистецтво, заступлене в музеях Європи й Америки, сьогодні проскрибоване в Україні, де тепер тільки один стиль — 'соцреалізм', має право на існування. Отак для творів Грищенка (як і Архипенка) сьогодні немає місця в музеях України, а їх прізвища навіть не згадуються в советських енциклопедіях та історіях мистецтва.* Беручи це до уваги, постала Фундація Грищенка, завданням якої є зберегти твори цього великого мистця для України. Цій Фундації Грищенко передав збірку понад 70 своїх картин та архівного матеріалу і книжок. У майбутньому Фундація має передати весь цей матеріал музеям України — тоді, коли вони стануть вільними і знайдуть місце для всіх творчих аспектів українського мистецтва".

Спілкуючись зі Святославом Гординським, читаючи його книжки, поезії, статті, пізнаючи його редакторський почерк у монографіях, дивлячися на його роботи, знаходячи відбитки його діяльності в організаціях виставок, Фундації Грищенка, наочно бачиш, що Святослав Гординський своїм життям реалізує вислів: "Мистець відповідальний за своє мистецтво, за виховання мистецьких смаків свого суспільства".

*Від часу появи цього каталогу, на Україні появилися два фундаментальні видання з історії мистецтва, в яких відмічені прізвища і деякі біографічні дані про Архипенка та Грищенка, а саме: *Словник художників України* (Київ: Головна редакція УРЕ, 1973), стор. 13, 67; *Історія українського мистецтва*, 6 т. (Київ: Головна редакція УРЕ, 1966-68), т. 4, кн. 2, стор. 12, 13, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 190, 194 і т. 5, стор. 392.

З НОВИХ ПОЕЗІЙ

Володимира Демус

"ГАЛЛОВІН"

Стоголове гаддя
гугляло по стелі,
гнучкі контури
всисались у стіни,
тіні спрагнено
всмоктували
соковитість спогадів.
Мов на спочинок,
укладались думи
у м'яку пелену полум'я.
А в горні рішалась
доля поколінь.

ДАР НОЧІ

Дар ночі стелився,
щораз ближче
близилося неминуче,
розплелися коси
і впали рясно
на чоло неба,
і затемнили зірки.
Вітер зірвав ходу
на крила хмар,
шмагав, як неводами
по хвилях моря
намистом слів.
Знемігся, шукаючи
розсипане добро,
збивав ноги
об брижі присяг,
збирав останки
загубленого
золота очей...

НАД МОРЕМ

Б'ються хвилі щосили
на коні білогривім,
кожна з них до висот
запирається хребтом,
а друга завмирає
у бездонному краю.

Впали брижі на вії,
розколихують мрії,
заколисують втому,
що тоді, що потому?

СПОКІЙ ДУШІ

В моїй душі, мов у святині...
Думки блукають, мов прочани,
одні — святі, щоб помолитись,
другі — гріхів щоб не творити,
те пережите пережити,
і з пережитим помириться,
"Да буде воля..." — повторити.
В моїй душі злилося все
в один

святий

благий

спокій!

МЕТАМОРФОЗА

Двоє зелених очей поглянуло униз. У камуфляжі
світел і звуків заблудою здаюсь. З далеких піль
на брук кинули вітри листок, шмагають ним у джунглях
модерних сновигань. Почервоніли зловісні очі, шморг
підошов, цокотання обцасів, скрегіт гальм, рокотання
коліс. Двоє жовтих очей із-за завулка застрягли в моїх
і знайомим поглядом совісти світа прошибло стрілою.

Кам'яні мури нагнули стовбури, вітрина зайнялась
багаттям, дражнило запахом пряженого м'яса, манив легіт
далекої прабатьківщини, листок шептав: "Ходи зі мною,
собачко, я введу тебе на волю!"

Ось так сміятимусь,
бо в мені
голубінь небес.

І так ридатиму,
бо в мені
стогони Дніпра.

І житиму ось так,
бо в мені
світа перепій.

Й вмиратиму ось так,
бо в мені
гавані причал.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ІВАНА СВІТЛИЧНОГО МИКОЛІ БАЖАНУ

Вельмишановний Миколо Платоновичу!

Цього листа — з цілого ряду причин — я мусів би писати не до Вас. Хоч Ви — поет, академік, депутат, герой праці, член ЦК — маєте безліч титулів, регалій і нагород, я добре усвідомлюю умовність Ваших державних повноважень і символічність суспільного статусу і не буду ні просити, ні тим паче вимагати теоретично належного, але практично неможливого. Справді бо, чи могли б Ви, навіть якби на всі сто відсотків визнали слухність моїх апеляцій, чи могли б Ви, не ризикуючи своїм теперішнім ім'ям і становищем, звернутися з пекучими суспільними клопотами не те що до радянської громадськості, а навіть до своїх колег-депутатів? Делікатність цього риторичного запитання змушує мене одразу застерегти: я сам не хочу провокувати Вас на ризик, бо поодинокі акція такого типу нічого, крім шкоди, Вам не завдала б, а героїзм Сахарових — це "безумство хоробрих" у наш раціональний вік навіть поетичні натури запалює не часто. Разом з тим я не хотів би, щоб Ви з моєю заявою вчинили так, як Ваш колега-письменник, депутат, герой — М. Стельмах, коли я звернувся до нього в справі надміру суворо засуджених Л. Лук'яненка та його товаришів, а він свої депутатські обов'язки сплутав з поштовими і перефутболив справу до Верховної Ради; або коли до нього звернулися родичі мого теперішнього друга Валерія Марченка, а Михайло Панасович просто, але мило відповів: "Хіба в Києві крім мене немає депутатів?" Я не хотів би бачити Вас у такій не дуже почесній ролі вже тому, що в моїй уяві Ваш образ асоціюється з іншими чеснотами, і руйнувати ті асоціації мені б не хотілося; а крім того, така роля наперед позбавлена будь-якого глузду: якби я хотів звернутися не до Вас, а до Верховної Ради, я зробив би це й без такого високого посередництва. Але в тім бо й суть моєї справи, що до Верховної Ради тепер я вже й звертаюся не хочу ні безпосередньо, ні з допомогою найшановніших слуг народу.

Я вже пробував звертатися до найрізноманітніших державних інстанцій Радянського Союзу — від начальника тутешнього табору до Верховної Ради; звертався з заявами, з скаргами, з проханнями, з протестами, просто з інформацією; звертався не тільки я, але й десятки моїх спів'язнів, але сумарний балаяс від тих апеляцій виявився збитковим навіть економічно: він не покрит втраченого паперу та чорнила, не кажучи вже про такий дефіцитний товар, як час та нерви.

Найтиповіший маршрут подібних апеляцій такий: її, як правило, справді надсилають адресатові, навіть у найвищі державні інституції, але ті інституції, як правило, пересилають трохи нижчим, ті — ще нижчим, а менші — малому, аж поки вона, голубонька, не дійде до табірної чи управлінської адміністрації, тобто до того, на кого вона, та скарга, чи заява, й написана. А вже як розглядають всілякі такі скарги самі оскаржені, то, Миколо Платоновичу, можна уявити й без поетичної фантазії: що б ти не говорив і як би не доводив, врешті-решт нічого з найреальніших фактів "не потверждається", і ця клясична щедрінська формула бюрократичної мудрости повторює зворотний маршрут, щоб із вседержавних високостей повернутися скаржникові освяченою авторитетом радянської влади. Це варіант найтиповіший, бо такі випадки, як було з В. Солодким, який поскаржився на те, що в нього вкрали годинник, а йому відповіли "засуджений правильно", аж поки він не обізвав авторитетних функціонерів (вибачайте) педерастами, і тільки тоді йому повернули годинник. Такі випадки зараз не часті, ці заяви зараз здебільшого читають, тільки читають не ті, кому їх адресують, а скоріше, ті, на кого їх пишуть, і долю їхню вирішують також вони — врешті створюється така парадоксальна для централізованої держави ситуація, коли верховні державні органи ніби мають всю повноту влади, але фактично сам контроль над нижчими ланками влади часто тільки номінальний. Тим то я поклав собі за правило ні до яких авторитетних інстанцій по допомогу не звертатися і роблю виняток лише тоді, коли мовчанка може обернутися злочином.

Тим то я звертаюсь до Вас: Ви якщо й не зарадите практично, то принаймні прочитаєте мої слова по-людськи і, навіть не схваливши мого заходу, сподіваюся, зрозумієте його внутрішню логіку і мотиви мого вчинку не припечатаете резолюційним — "засуджений правильно".

Я, власне, маю адресатів, з якими мене в'яжуть тісні, можна сказати навіть інтимні стосунки і розуміємо ми одно одного з пів-слова, і мені не треба було б пояснювати їм багато чого з того, що я мушу пояснювати Вам. З-поміж таких адресатів я обрав був М. Коцюбинську (атестувати Вам її не треба) і почав писати їй поважного листа, але всевидюще око добачило в тому можливу неблагонадійність і місяців три тому початий, а не закінчений лист у мене забрало, а потім конфіскувало. Відтворювати ж конфіскати наново, маючи перед собою тверду перспективу збагачення кадебістських архівів епістолярією, — мені не хочеться, і от я пишу до Вас і тишу себе надією, що не завдам Вам прикрощів тільки тим, що звертаюся до Вас, а якщо помилюся, то в цьому Ви мене, сподіваюся, великодушно вибачите.

А справа, в якій я до Вас звертаюся, більше ніж серйозна, я

вирішив відмовитися від радянського громадянства, хочу пояснити мотиви і причину, які спонукали мене до такого без перебільшення — життєво важливого кроку, бо на перший погляд, при поверховому розсуді це може здатися звичайним браком патріотизму, і я не сумніваюся, що мої недруги, не гребуючи засобами, не стримувані мораллю, саме так і стараються витлумачити мій вчинок. А це, звичайно, не так, далеко не так, і хоч брехнею й наклепами мене плямували, як хотіли й скільки хотіли, прикро було б, якби в них повірили люди, яких я шаную.

Чинників, під дією яких я йду на відмову від радянського громадянства, багато, я не важуся виділяти з-поміж них якийсь один і зводити його в ранг основного, але про сукупність причин і наслідків дещо хотів би сказати.

Ви знаєте, Миколо Платоновичу, що не тільки перед другим (1972), але й задовго до першого (1965) арешту я був для влади *persona non grata* і жив хоч і на свободі, але поза законом. Довгий час — роками — я не міг знайти собі роботи за фахом — певна річ, не тому, що не було вакансій, або я був нездалий до роботи, або мене не хотіли брати керівники літературних та наукових установ. Навпаки, не раз мене запрошували на роботу з власної ініціативи, але потім, у процесі оформлення, це виявлялося неможливим не лише для мене, але й для керівників високих установ.

Найдовше баталія за моє право працювати велася в Інституті філософії АН УРСР, куди тодішній керівник відділу М. Гончаренко запросив мене на посаду наукового співробітника, а директор Інституту П. В. Конкін, людина впливова в урядових колах, переоцінюючи власні можливості, хотів не послухатися керівної вказівки тодішнього секретаря ЦК КПУ А. Скаби і пробував зарахувати мене співробітником Інституту. Всупереч його волі — все те тривало більше як півроку, і весь той час я працював не затверджений офіційно, аж поки філософи визнали свою і ще більше мою поразку. В редакціях журналів і республіканських видавництвах такі спроби закінчувалися набагато скоріше, і, спершу ласкаві, роботодавці за кілька днів після щедрих обіцянок змушені були потуплювати очі й вибачливо розводити руками: не в нашій то силі...

Хочу застерегти, що мені не йшлося про якісь високі номенклатурні посади, я, чоловік не гоноровий, згоджувався на будь-яку (підкреслюю: *будь-яку*) роботу за фахом, навіть і на посаду звичайнісінького літкоректора, хоча перед тим працював і науковим співробітником Інституту літератури, і відповідальним секретарем журналу *Радянське літературознавство*. Але працювати за фахом я не міг ніде. Це було те саме, що в ФРН зараз називають *Berufsverbot*, заборона на професію: тільки там вона стосується виключно посад у державних установах, але там

людина — поза державним сектором — може виявляти власну ініціативу необмежено, а в нас, де держава володіє всім, це означало заборону не тільки на професію, але й на роботу взагалі, тобто позбавлення того права на труд, яке наша конституція нібито гарантує для всіх. Однак заборону на професію я не сприймав трагічно, і посади, чини і кар'єра не входили в мій життєвий ідеал, мене вдовольняла роль скромного літератора, що заробляє на прожиток літературно-критичними статтями та поетичними перекладами. Але це також виявилось неможливим. Крім заборони на професію я ще мав заборону на друк: моє ім'я не повинно було з'являтися в пресі ні під яким художнім і літературно-критичним чи науковим твором. Підкреслюю: *ні під яким*, бо видавці до моїх творів, як правило, не мали ніяких суттєвих претенсій, а потім, як мене вже арештували, ні слідчі, ні судові органи, хоч як хотіли, не змогли жодного рядка моєї літературної творчості стракувати як кримінал. Та й без таких авторитетних експертів я знав, що йдеться тільки про ім'я автора і в жодному випадку не про зміст писаного. То те, чого я не міг друкувати під своїм ім'ям, я легко публікував під чужим, під іменами живих, реальних людей, які, друкуючи мої статті, робили мені послуги (я принаймні мав на що жити), а я їм за це досі щиро вдячний, але дякую їм принагідно, а тут хочу сказати тільки, що жодного разу редакції журналів чи цензура не мали до мене жодних суттєвих претенсій; навпаки, бувало й так, що після публікації мої статті мали позитивний резонанс, а одного разу публікатора моєї статті з лексикографії навіть запропонували на роботу в Інституті мовознавства АН УРСР, і я тепер можу послатися на такі факти як на громадську оцінку моєї літературної продукції. Що завжди йшлося тільки про ім'я автора, а не про зміст писаного, я твердо переконався з такого промовистого випадку. Одного разу я написав статтю про тритомний російсько-український словник і, щоб перевірити її якість, попросив прочитати кількох компетентних фахівців, а серед них Л. Л. Гумецьку, М. Коцюбинську, З. Франко, І. Дзюбу. Всі оцінили її позитивно, а І. Дзюба застеріг навіть проти русофільських моментів (це в той час, коли мене пробували звинуватити в націоналізмі!), врешті я віддав її до редакції ж. *Дніпро*, а тодішній редактор Ю. Мушкетик, прочитавши статтю, заявив, що не має до неї жодних претенсій, і вона буде надрукована в одному з ближчих номерів, та минає небагато часу і той же Ю. Мушкетик викликає мене в редакцію і, як і всі інші в таких випадках, ніяково потупляючи очі, пояснює, що він, як і раніше, не має жодних претенсій до статті, але надрукувати її не може, бо його викликали до ЦК комсомолу (хоч він статті туди не давав і не знає, яким чином там про неї дізналися) і сказали, що до змісту статті там також претенсій не мають, але статтю друкувати заборонили і

єдина можливість домогтися публікації статті — це звернутися до вищих інстанцій. Я так і зробив і послав листа тодішньому секретареві ЦК КПУ Ф. Овчаренкові, описавши ситуацію і додавши до листа текст статті. У листі я робив наголос на тому, що в долі статті і в моїй долі літератора діють якісь позалітературні чинники і просив пояснити, що то за чинники і як їх можна позбутися.

Прямої відповіді я не отримав, але згодом мене знову викликав Мушкетик і про те, що стаття не може бути опублікована, заявив мені вже за дорученням ЦК КПУ — звичайно не вдаючись ні до яких пояснень. Я зрозумів, що ніяких пояснень мені вже не буде ніколи і ні від кого, мене не друкуватимуть незалежно від того, що я писатиму й до кого вдаватимуся зі своїми писаннями. Тоді я, щоб остаточно впевнитися, що це так, а не інакше, а також щоб не пропадала дармо праця, попросив мого друга, відомого перекладача А. Перепадю (називаю його ім'я тому, що для наших славних чекістів це не секрет) опублікувати мою злочасну статтю від свого імені, що він любезно зробив у ж. *Жовтень*.

Таким чином і до арешту, і після арешту, і в антракті між арештами, загалом щось років із десять, аж поки мене остаточно запроторили в євразійські широти, ні працювати, ні друкуватися, ні взагалі офіційно заробляти собі на прожиток я не міг. Я був поза законом. Я був *persona non grata*. Постає логічне і необхідне питання: чому саме я, а не десятки інших, таких самих, як я, літераторів, опинився поза законом? Може, для того були якісь поважні підстави?

Передусім, Миколо Платоновичу, треба уточнити: насправді в такій ситуації був не тільки я. Якщо Ви читали лист В. Стуса до Президії СПУ, Ви знаєте, що за найскромнішими підрахунками літераторів з "вовчими квитками" було кілька десятків, тож самотнім себе я не почуваю, а що в тому літ..... (нерозб.) були і такі зорі першої величини, як Ліна Костенко, М. Коцюбинська, І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Калинець, М. Воробйов, В. Голобородько, В. Кордун, а на одному з почесних місць і сам автор листа В. Стус, то я міг тільки дякувати долі, що обдарувала мене товариством таких талантів. Однак, хоч я й не був самотній, питання: чому саме я — разом з іншими — став поза законом — потребує відповіді.

Її, відповідь, хоч і не однозначну, треба дати. Бо була своя логіка, за якою гнаними, дискримінованими були В. Стус, а не М. Сингаївський, Л. Костенко, а не Коротич, В. Іванисенко, а не І. Дзевєрін, М. Воробйов, а не Юхимович, так само як раніше шпетили Рильського, Довженка, Сосюру, але ніколи Собка, Дмитерка чи Мельничука.

Логіка та свідчить, що Сверстюки-Стуси (а з ними й Ваш слуга покірний) опинилися за бар'єром літератури й суспільного життя не випадково, Коротичі-Сингаївські такої долі не зазнали і зазнати

не могли. Я далекий від того, щоб у всьому добачити залізну руку влади, підступ чекістів і цим пояснювати всі прикрі випадки літературного життя; отож, і тут я бачу вияв передусім внутрішньо-літературної боротьби, а вже потім — також і втручання поза-літературних сил.

Та лінія в українській поезії, яку започаткувала Ліна Костенко, а потім розвинули І. Драч і М. Вінграновський, а потім — В. Голобородько і М. Воробйов, не була "ще одна" літературна течія, що могла плисти поруч, чи паралельно, чи незалежно від водно-поетичної стихії, продукованої численними Ющенками. Ні, вона, кардинально міняючи теми, стиль, літературну техніку, змінювала й саме уявлення про літературу, її призначення, її можливу ролю в суспільному житті, а після цього весь той, вибачайте за різкість, мотлох, яким засмічували й засмічують літературу Дмитерки і Сингаївські, поставав у своєму властивому, дуже, скажу Вам, непривабливому вигляді, і видавати себе за поезію Божу було важко, майже неможливо. Тим то вся борзописька братія дружньо і згуртовано зустріла "шестидесятників" у штики і з самого початку вишукувала, винаходила і присобачувала кому тільки могла всілякі страхітливі "ізми" — від формалізму до націоналізму і ревізіонізму, — лякала тими "ізмами" себе й інших, підносячи далеко не безкорисливі політичні спекуляції на рівень принципової ідейно-суспільної боротьби...

І були вони, воїтели за тепле місце під літературним сонцем, так настрашені шестидесятниками, що і зараз іще, коли якийсь Б. Чалий згадує Драчів "Ніж у сонці", голос його звучить драматично, і йому здається, що від неминучої загибелі рятує він саме сонце, і, мабуть, довго ще так здаватиметься, і, мабуть, довго ще Чалі будьонівці нашої літератури розмахуватимуться над головами Драчів, аж поки ті самі не уподібняться до Чалих і не вирушать у шабельний похід на недовірків. Але з самого початку Собки і Дмитерки, стаючи на прю, мали за собою капітальну, хоч і не всіма помічану перевагу — гарант їхньої наступної перемоги. Вже те, що Драчі-Вінграновські писали не просто, не звично і, щоб зрозуміти їх, а тим паче сприйняти й оцінити, потрібна була досить висока культура, тим часом як Дмитерків і Чалих вільно могли споживати й примітивні анальфабети, вже це одно — в країні, де соборно-мітичний "народ" оголошено найвищим художнім суддею, а простота і загальноприступність — альфою і омегою соціалістичного реалізму, робили першого-ліпшого лікнепівського Юхимовича ніби наперед народним, вільним від будь-яких непевних "ізмів" і давали право виступати проти Драчів від імені народу і побивати їх козирним тюзом народности.

Тим то вони могли й не вдаватися до творчих змагань, не наражатися на неминучу поразку, а бити — поза спортивними

правилами — прямо під дих, виявляючи крамолу вже в самій поетиці; тим то вони могли апелювати до сильних світу свого, що також — і найперше — представляють народ і, не читаючи ні Драчів, ні Юхимовичів не те що в будній будень, але й у великі свята, судять їх народним судом строго й категорично — і коли вірний ленінець Хрущов, виставляючи за взірець доти ніким не знаного Макиню, загальноприступною мовою вчив мистців, як треба писати, а як не треба, Юхимовичі почували себе зразковими Макинями проти заблуканих Драчів і недорозвинених Вінграновських.

Але була в "шестидесятників" і ще одна, куди вразливіша "ахіллесова п'ята" порівняно з цілком безп'ятими Юхимовичами. Вони не просто розширили тематично обрії української літератури, але саме за рахунок гострих, злободенних, пекучих проблем нашого життя: Ліна Костенко увічнеє славою імена тих, хто ліг у промерзлу землю Соловків і Колими, і В. Симоненко творить реквієм згноєному кукурудзяному качанові, а М. Вінграновський насмілюється ганьбити тих, хто "за професію взяли любов до партії й народу", тобто всі вони пхали носа в те, що було прерогативою директивних органів і чого богобоязнені Дмитерки-Юхимовичі боялись, як чорта, і, боячись, тільки й те знали, що хрестилися на портрет Ленінця, били простому трудівникові поклони та клялися в своїй вірності і відданості кому належиться...

На тлі таких суцільних літературно-політичних молебнів поезія шестидесятників — без молитов і поклонів — видавалася атеїзмом і чортівщиною, і правовірні церковники могли клеїти відщепенцям ярлики вже не лише формалізму чи модернізму, але й куди страшніших ревізіонізму, націоналізму, антирадянщини. І вони, певна річ, так і робили — чим далі сміливіше і войовничіше, особливо після історичної зустрічі Хрущова з мистцями. І хоч момент суспільної гостроти поступово спадав і в шестидесятників, а в наступних за ними новобранців поезії його й виявити нелегко, доступ у літературу навіть таким самобутнім талантам, як М. Воробйов, В. Голобородько, В. Стус, І. Калинець, був перекритий наглухо, їхня поезія пішла по руках, множилась догутенбергівським способом — так виник, вбираючи в себе, поруч із поезією, й інші жанри — оповідання, статті, нариси, навіть романи — спершу ігнорований владою, а потім — страктований як крамола "самвидав".

Я ніби трохи відхилився вбік від теми, якою почав листа, і перейшов до суто літературних справ, але це тільки тому, що поза законом опинився я, і був арештований, раз і вдруге, і був засуджений за самвидав, тільки за самвидав, бо вся та історія з бельгійцем Добошем, з приводу якої нібито мене арештували, від початку до кінця липова і пришили мені її тільки для застрашення

інших: хто б не був той Добош, а я — з погляду державних інтересів — поведився з ним бездоганно, нічого не зробив і не сказав такого, що мені можна було б поставити на карб, а якщо ставити, то з таким самим успіхом Вам, Миколо Платоновичу, чи І. Драчеві, чи Ліні Костенку можна закинути знайомство з В. Вовк або А. Г. Горбач — незалежно від того, як поводитися Ви чи як поводитися з Вами.

А до самвидаву я справді був причетний — і це був головний мій "злочин" перед радянською владою, це був єдиний пункт мого звинувачення, за це мене й покарали дванадцятьма роками ув'язнення і заслання. Тим часом до самвидаву, основного предмету мого звинувачення, я був причетний своєрідно, жоден мій твір самвидавом не поширювався — на жаль, не поширювався, бо з того часу, як кращим здобуткам української літератури доступ до читача був перекритий і вони виготовлялися тільки кустарно, потрапити до самвидаву — значило здобути громадське визнання, знак вищої якості, і якщо наслідки моєї праці не мали [поширення], це говорить не на мою користь. Не мали претенсій до моїх творів і слідство та суд. Виняток становить лише невеличка, на одну сторінку, передмова до справи Л. Лук'яненка та його товаришів, котру я розіслав депутатам, у радянські та партійні органи; та й до неї мали претенсії лише тому, що там зачеплена честь мундиру декого з наших цього разу не зовсім славних чекістів; поза тим ніяких непристойних для влади моментів немає і в тій скромній передмові. Але якщо я не був активним творцем самвидаву, то читав я все, що потрапляло до рук, читав вірші, й новелі, й романи, статті літературно-критичні й публіцистичні, політичні заяви і трактати, читав В. Симоненка і В. Стуса, Ліну Костенку й І. Драча, М. Воробйова і І. Калинця, І. Дзюбу і Є. Сверстюка, М. Брайчевського і В. Мороза, О. Солженіцина і О. Галіча, К. Олицьку і Л. Чуковську, Б. Пастернака, й А. Ахматову, М. Джіласа і Авторханова, всього зараз і не перелічиш, — читав з інтересом, жадібно і мав з того читання велику користь для себе. Саме й це становило найбільший мій кримінал проти влади.

Стаття, за якою мене звинувачували, а потім судили, називається "Антирадянська агітація і пропаганда", і йдеться у ній про поширення, або виготовлення, або збереження літератури, що порочить радянський державний та суспільний лад, з метою підриву або послаблення радянської влади. Недосвідчена в юридичних вивертах людина може подумати, що я, звинувачений у таких страшних гріхах, писав, друкував і розкидав у людних місцях політичні листівки, закликав до спротиву радянській владі, зберігав у якихось прірвах спеціально виготовлену літературу. Насправді нічого подібного не було й близько. Стаття про анти-

радянську агітацію й пропаганду зформульована солідно і масштабно, так би мовити, на рівні світових правових стандартів. Бож не можна в конституції проклямувати свободу слова, зборів і демонстрацій, а в кримінальний кодекс вносити статті про заборону інакше думати, нестандартно говорити, а тим паче — тільки читати твори, не осяячені дозволом офіційної цензури. Але юристи-практики розуміють і тлумачать і конституцію і кодекс по-своєму, і в моєму випадку, поряд з іншим, антирадянськими виявлялись поезії І. Калинця і В. Стуса, повість М. Осадчого, спогади Д. Шумука, літературні статті Є. Сверстюка й І. Дзюби; тільки тривалими зусиллями Вашого слуги покірного, а ще більше, може, покально-доносительною поведінкою Л. Череватенка можна пояснити те, що з розряду крамольних були вилучені також вірші останнього.

І то байка, що, скажімо, поезії І. Калинця не тільки не антирадянські, а навіть політичними в звичайному розумінні їх ніхто з нормальним глуздом назвати не може; що стаття Є. Сверстюка про І. Котляревського має до радянської влади таке відношення, як я до китайського імператора; що спогади Д. Шумука я не лише поширювати не міг, але й прочитати не встиг; що стаття В. Стуса про поезію П. Тичини не була навіть закінчена і автор тільки радився зі мною щодо окремих моментів її; що більшість інкримінованої мені літератури я навіть просто з цікавості не спромігся показати ні найближчим моїм друзям і колегам, ні навіть своїй дружині — все то для суддів байка, бо якщо ці й подібні твори у мене були (байдуже, скільки часу й чому), значить я їх зберігав з метою підриву й послаблення радянської влади.

Бо навіть думку, що можна будь-що, навіть і крамольний, навіть і антирадянський твір читати з простої цікавості, з жадоби знання, з прагнення орієнтуватися в навколишньому, що можна читати щось не поділяючи ідей, там висловлених, — цього жоден слідчий, жоден суддя припустити не може ("Я ж не цікавлюся!").

Раз читав — значить з метою, а мета може бути тільки одна — підрвати чи послабити радянську владу. Ця божевільна логіка знає лише одне: інкримінувати якомога більше.

І от мені серед іншого інкримінують вилучену в мене статтю "Слово нації", статтю великодержавну, шовіністичну, статтю, що закінчується словами: "Да здравствует единая неделимая Россия! С нами Бог!", — інкримінують, хоча, звинувачуючи мене в націоналізмі, знають, що в такому разі я поділяти ідей "Слова нації" не міг і, отже, не був зацікавлений у тому, щоб популяризувати її; знають і те, що стаття пролежала в мене десь із рік, але я нікому її — хоча б із цікавості — прочитати не дав. Це знають і розуміють, але записують її окремим пунктом вироку. Мета звинуваченого відома суддям наперед, відома краще, ніж самому звину-

ваченому, і вони не завдають собі труду доводити ту мету, хоча саме вона й лежить в основі звинувачення й засуду, бо теоретично вважається що будь-які факти виготовлення, зберігання й поширення крамольної літератури без мети підриву радянської влади криміналом не є і не може бути.

Але так вважається тільки теоретично, практично ж судді все знають наперед і зловмисну мету "доводять" легко і просто: вона, мета, мовляв, виявляється в самому змісті твору, і не розуміти цього підсудний не міг.

Між іншим, Вас, Миколо Платоновичу, за такою логікою і на таких "підставах" можна судити не з меншим успіхом, ніж Вашого слугу покійного. Ви ж бо, мабуть, читали, якщо не О. Солженіцина, то принаймні Сосюрині "Мазепу" та "Розстріляне безсмертя", або недруковані поезії І. Драча, або ще щось у цьому стилі. Так от, поки Ви їх читали, та навіть і до того, як читали, Ви їх тримали в себе, отже зберігали, а мета, з якою Ви це робили, виявлена в самому змісті творів. Та й не тільки Ви, а абсолютна більшість членів спілки письменників може бути на цій "підставі" в будь-який момент арештована й засуджена, і якщо наша влада цього ще не робить, то тільки через великий лібералізм і не меншу гуманність.

Вам, членові законодавчих і директивних органів, гадаю, корисно знати, що така оригінальна трактовка злочинності виявляється тільки в статтях про "особливо небезпечні державні злочини", тобто в політичній сфері, а щодо кримінальної злочинності, то там теорія й практика судочинності зовсім інші. Нещодавно в *Литературной газете* я читав звіт про засідання Верховного Суду СРСР, і там розглядався вельми промовистий випадок. Група молодиків затягнула у квартиру дівчину і хотіла її зґвалтувати, але та зчинила крик, хтось почув, став дзвонити в квартиру, і молодики здійснити свій задум не змогли. Суд першої інстанції засудив їх як злочинців, але Верховний Суд ту ухвалу касував, бо молодики мали тільки злочинний намір, але скоїти злочин не змогли, радянський же суд судить за злочин, а не за наміри, а це — різні речі. Кожен, хто хоче вчинити злочин, може в останній момент схаменутися й відмовитися від своїх намірів. До справ політичних підходять зовсім інакше. Вже тут, у таборі, я познайомився з вінницьким євреєм І. Школьником. Людина він мені не симпатична, і я, зустрічаючись із ним, навіть не вітався, але тим об'єктивнішими будуть мої міркування про його справу. І. Школьника судили за те, що він мав намір виїхати за кордон, продати військові дані, якими він цікавився, якісь іноземній розвідці. Сміховинність його "злочину" полягає в тому, що за кордон він не виїхав, з ніякими розвідками не знався, а коли я познайомився з І. Школьником, я твердо переконався, що й наміру

такого він не мав. Але припустимо, що намір такий був. Легко бачити, що від наміру до його здійснення — "дистанція огромного размера". Одначе в цьому випадку суд уже не вважав, що, задумавши злочин, І. Школьник в останній момент міг схаменутися й передумати, відмовитися від свого задуму. І. Школьника судили за сам задум, за сам намір, хоч і не реалізований. Тут же в таборі я познайомився і подружив з групою сіоністів, що мали намір, заволодівши літаком, втекти за кордон, в Ізраїль, оскільки законним способом їм це зробити не давали. Намір такий справді в них був, і вони хотіли його реалізувати, але наші славні чекісти виявили все завчасно і арештували змовників перед тим, як вони мали сісти в літак, а лєнінградський суд судив їх як за скоєний злочин. І І. Школьника, і групу сіоністів судили за намір, за задум, за нескоєний злочин, але судили так, ніби злочин був уже скоєний. І це — типова практика радянських органів слідства і суду щодо політичних справ.

Я послався на чужий досвід тільки так, для розмаїтості, а в моїй справі, де описано більше п'ятдесяти епізодів, за якими мене судили тільки за наміри, та й то проблематичні, — ілюстрацій більше, ніж досить. Що мене судили не за дії, а за вигадані слідством можливі наміри можливих дій, це легко бачити із самої судової справи. Щоб довести мою зловмисність і злочинність, для слідства і суду конче необхідно було, щоб я не тільки читав крамольну літературу (хто її з літераторів не читав!), але й сам щось писав або хоч говорив недозволене — це свідчило б про мою свідому мету підірвати чи послабити радянську владу. Тому звинувачення мене починалося словами про те, що я мов би то мав антирадянський націоналістичний світогляд і саме тому прагнув підірвати чи послабити радянську владу. Проста відсутність чи недоведеність такого світогляду доценту руйнувала струнку й логічну версію слідства.

У моїх літературних працях, як я вже згадував, найменших ознак такого світогляду, [який] хоч якось, а таки мусив би виявиться. Але наші славні чекісти, щоб довести мій антирадянський і націоналістичний світогляд, запитали більше ста свідків і в кожного допитуваного цікавилися, чи не говорив я їм чогось антирадянського. Згодьтєся, Миколо Платоновичу, що серед більше як ста допитаних були і мої друзі, і мої вороги, і просто байдужі люди, і тут би вже шила в мішку не втаїти. Яка ж прикрість чекала моїх суддів, коли жоден (!) із допитаних не міг сказати чогось проти мене, і з нічого сконструйовану версію про мою усну антирадянську агітацію і пропаганду навіть не дуже вимогливі на докази судді мусили відкинути.

Але й після того, як стало ясно, що мій крамольний світогляд не виявлявся ні усно, ні письмово, тобто зовсім таки ніяк, судді не

наважилися поставити під сумнів витворену чекістами формулу, про "антирадянський націоналістичний світогляд" Світличного і в вирокі повторили слово в слово: інакше бо треба було припинити справу через недоведеність злочину: відпустити підсудного на свободу. А зробіть це вони, певна річ, не могли.

Так і лишився я зі своїм загадковим, таємничим, офіційно ствердженням, але насправді — невловним, невірним, нереальним і неуявним, а все ж не менш грізним і небезпечним антирадянським націоналістичним світоглядом, що спричинився до не менш таємничих і загадкових намірів здійснити антирадянську агітацію і пропаганду з фантастичною метою підриву та послаблення радянської влади.

До речі, й І. Дзюба, що визнав себе винним ніби з голови до п'ят і привселюдно бив себе в груди, посипаючи голову попелом, каявся з юридичного погляду нефахово: він визнав, що об'єктивно завдав шкоди радянській владі, але жодним словом не захопився, ніби він того й хотів, ніби саме таку мету він і ставив перед собою, ніби робив те свідомо. А стаття кодексу, за якою його судили, передбачає саме усвідомлену мету — підірвати чи послабити радянську владу. І якщо І. Дзюба цього не визнав, він уже тим самим і не визнав себе винним по суті звинувачення.

Я розповідаю Вам усе це, шановний Миколо Платоновичу, зовсім не для того, щоб Ви набралися нечуваної у нас мужности і заповзялися полегшувати мою долю; знаю: це непосильна для Вас річ, і нічого для себе особисто від Вас не чекаю і не прошу. Мені б тільки хотілося, щоб Ви, перш ніж засудити мій вчинок як непатріотичний, чи поспішний, чи слабодухий, не кажу зрозуміли (до кінця зрозуміти це можна тільки на власній шкурі), а бодай на якийсь мізерний відсоток уявили, перед якою прірвою сваволі і беззаконня опинився я ще до арешту і перед судом, на кажучи вже про дальшу мою одіссею.

А тепер, Миколо Платоновичу, уявіть собі, що чекає мене в майбутньому, на що можу сподіватися я, літератор і громадянин країни, влада якої повелася зі мною так жорстоко. Чи зможу я бути корисним для свого народу, для свого суспільства, якщо я й до суду більше сил і енергії витратив не на те, щоб зробити щось корисне, а на те, щоб уже створене зробити надбанням інших? Радости творчої праці я позбавлений назавжди, і вирок цей щодо мене оскарженню не підлягає. Чи ж варто мені, шановний Миколо Платоновичу, після цього чіплятися за радянський паспорт і, виголошуючи гучні оди фальшивому патріотизмові, прирікати себе на духовну смерть? І в чому більше патріотизму: в тому, щоб, піднявши руки догори, вже ніколи не опустити їх для творчої праці, імітуючи таку-сяку діяльність, як І. Дзюба недоладними стінгазетівськими дописами, чи в тому, щоб взірцем для себе взя-

ти приклад Герцена і Драгоманова, звинувачених у зрадах і шпигунствах, але насправді відданих своїй Вітчизні так, як жоден із квасних і ковбасних патріотів?

І ще мені хотілося б, щоб Ви, член законодавчих і директивних органів, а тому за все, що твориться в країні, відповідальний стократ більше, ніж усі безмандатні, щоб Ви, схвалюючи радянський закон, перш ніж підняти руку, коли головуючий запитує "хто за?" й опустити, коли він скаже "хто проти?" — щоб Ви хоч на хвильку задумалися й над тим, що я Вам розповів: чи все робиться в рамках закону, — і тоді постає питання про гуманізм наших найгуманніших у світі законів, що освячують таку жорстоку сваволю і безпардонне потоптання людської гідності і громадських свобод; чи, може, те робиться всупереч законам — і тоді... тоді також треба говорити про наше правниче дикунство, бо що то за закон, коли він обов'язковий не для всіх, коли він дозволяє себе зневажати, коли він служить паперовою ширмою для сваволі?

І задуматися слід не лише над статтями кодексу, про які тут ішлося, подумати слід про конституцію, нашу, теперішню, сталінську конституцію, ту саму, на основі якої творилися нечувані злочини, ту саму, жертвами якої впали й Ваші, Миколо Платоновичу, друзі та побратими; подумати тепер, коли конституційна комісія в глибокому підпіллі десьдесятиліттями виконує правові реформи і ніяк ними не може розродиться, покоління людей живуть і, може, ще довго житимуть під сонцем все тієї ж сталінської конституції. Бо колись, у період хрущовської відлиги, коли сталінські злочини називали злочинами, їх трактували як порушення соціалістичної законності і, значить, як антиконституційні, тепер же, в період поступової ресталінізації, мені, коли я був спробував послатися на конституційні права і свободи, наші славні чекісти люб'язно пояснили, що посилатися на конституцію я не маю жодних підстав, вона бо, конституція, гарантує свободу слова, друку, зборів, демонстрацій тільки в інтересах соціалізму, а що ні такого права мені конституція не дає, то не моє собаче діло, на те є компетентні органи, і вони, стоячи на твердих конституційних підставах, самі вирішують і тільки вони й можуть вирішувати, чи вірші І. Калинця або статті Є. Сверстюка підривають або послаблюють радянську владу, чи можуть автори тих віршів і статей користуватися конституційною свободою слова, чи на основі тієї ж таки конституції поїдуть пасти білих ведмедів.

Відповідні статті конституції і згадувані вище статті кодексу, зформульовані так, що їх можна трактувати і як вислів найширшої демократії, і як виплід найжорстокішої реакції — все залежить від того, хто трактує, як трактує, для чого трактує. Вже це одно робить конституцію не гарантом прав і свободи, а предметом

політичних спекуляцій для тих, хто має змогу й охоту спекулювати — звичайно ж "в інтересах соціалізму".

І Вам, Миколо Платоновичу, подумати про те не тільки не зайво, але просто необхідно: мандат депутата навіть і у нас не слід розглядати як почесність і визнання заслуг, це обов'язок важкий, а може, навіть і героїчний.

Правда, це вже може видатися Вам і зовсім нелогічним: пощо я, зрікаючися радянського громадянства, в кульмінаційний момент життя, стільки дбаю про державний добробут країни, в якій для мене не виявилось місця? Алеж Ви добре знаєте, що ситий сніданок, модерне авто і комфортабельну дачу я міг мати і в доуральський період, а що не мав їх, то, мабуть, таки не в них бачив сенс життя і не до цього прагнув.

Та й сиджу не за вбивство чи крадіжку. Тож якщо Ви хоч на мить припустите, ніби моїм пером водило почуття образи чи заздрощі до інших, почуття життєвого невдахи, вважайте, що я сказав не те, що хотів, аби Ви зрозуміли не те, що я сказав.

Вітчизни, Миколо Платоновичу, я не зрікався, не зрікаюся, і є в мене така певність, поки житиму, не зречуся.

Урал
Грудень 1975

Щиро Ваш [підпис]

ТЕРМІН "РУСЬ" — ПРИКЛАД ОМАННОЇ СХОЖОСТІ

Юрій Перфецький

Для правильної інтерпретації українського минулого кінцевим є правильне розуміння історичних термінів і поправне вживання історичної термінології. Нещасливим винятком з цього правила є вживання й інтерпретація терміну *Русь*, що його майже виключно перекладають у сучасній історичній англійській літературі терміном *Russia*, себто Росія. Наприклад, Р. Дженкінс у перекладі *De Administrando Imperio* Константина Порфирородного¹ з 10 століття передає грецьке Ῥῶς як *Russians*, а Ῥωσία як *Russia* — себто модерними термінами — хоча в східнослов'янській *Повісті временних літ* знаходимо тільки терміни *Русь* у значенні народу і території, яку він посідає, та *Русьская Земля* в значенні лише території (однако ж, як побачимо далі в багато ширшому значенні, ніж термін *Русь*). Обидва терміни знаходимо вже на початку *Повісти*:²

1. Се повѣсти временныхъ лѣтъ, отъкуду есть пошла Руськая Земля... (Це повість минулих літ, звідки Руська Земля постала...).

2. Въ Афетовѣ же части сѣдять Русь, Чудь и вси языци... (Русь, Чудь і всі народи живуть в Яфетовій частині...).

3. Тѣмъ же из Руси можетъ ити по Вълзѣ въ Българы... (По цій дорозі можна іти із Руси по Волзі до Болгар...).

Зате грецька мова завжди відрізняла народ, себто Ῥῶς від країни, для якої вживала виключно термін Ῥωσία, що має прикметникове походження; ним греки передавали східнослов'янський термін *Русь*, додаючи закінчення *-ia* (яке вживалося для позначення країн). Це Дженкінс з легкої руки зігнорував і вжив в англійському перекладі новітні терміни *Russians* та *Russia*. Однак, Дженкінс не єдиний, що так робить. Він лише продовжує традицію, яка панує в англійській літературі. Наприклад, у 1948 році покійний уже Юрій Вернадський написав книжку під заголовком *Kievan Russia*, хоча Київської Росії ніколи не було, а

1. Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Greek text edited by Gy. Moravcsik, English trans. R. Jenkins (Budapest, 1949), т. I, стор. 48.

2. Тут користуємося виданням: А. Шахматова, *Повесть временных лет* (Ст.-Петербург, 1916).

була Київська Русь! У 1970 році була перекладена на англійську мову книжка А. Преснякова³ про формування великоросійської держави. Перекладач — А. Мургавз — стверджує в примітці, що він "переклав російську назву Русь як 'Old Russia' [Стара Росія] для ясности".

Тут легко поставити питання, чию саме "ясність" перекладач має на увазі? Це ж явне перекирчування значення основного терміну в праці Преснякова. За виїмком, може, лише покійного проф. Кроса,⁴ який в англійському перекладі *Повісти відомих літ* показав, що він свідомий цієї проблеми, і тому вживав терміни *Rus'* (для країни) та *Russæ* (для її мешканців) і лише через брак відповідного прикметника мусів користуватися сучасним терміном *Russian*, спискові авторів, що вживають *Russia* та *Russians*, мабуть, немає кінця. Натомість видатні радянські історики (я підкреслюю слово "видатні") ніколи не вживають терміну *Russia*, (Росія), коли обговорюють період від 9 до 13 століття, а лише термін *Русь*.

У 1947 році М. Тіхоміров⁵ опублікував статтю, в якій довів, що в етнічному і географічному або, вживаючи його вираз, "вузькому" значенні, Русь від 9 до 13 століття — це Київська земля. Згідно з його висновком, "Русь — це стародавня назва Київської землі, країни полян, відома вже в першій половині 9 століття, довго перед завоюванням Києва північними князями".⁶

Він довів також, що в "широкому" політично-династичному значенні *Русь* — це Руська імперія, яка включала слов'янські і неслов'янські землі, колонізовані Києвом, але в цьому останньому значенні багато частіше вживано термін *Руська Земля*. Однак, сам заголовок статті Тіхомірова має поважну помилку, бо вживає термін *Русская* (себто російська), замість *Русьская* (себто руська) земля. Форма *русская* є анахроністичною з погляду історичної лінгвістики, а тому також й історичної науки, бо так звані єри (ь та ъ) перестали бути зредукованими голосними на території України ще в 12 столітті, а на півночі — щойно від 13 століття, і найстарші східнослов'янські тексти, що збереглися, мають дуже багато форм цього прикметника з м'яким *с*, себто *сь*, де *ь* — це вже не

3. А. Пресняков, *Образование великорусского государства* (Петроград, 1918). Переклад: А. Moorhouse, *The Formation of the Great Russian State: A Study of Russian History in The Thirteenth to Fifteenth Centuries* (Chicago, 1970).

4. S. Cross and O. Sherbowitz-Wetzor, *The Russian Primary Chronicle — Laurentian Text* (Cambridge, Mass., 1953).

5. М. Тихомиров, "Происхождение названий 'Русь' и 'Русская земля'", *Советская Этнография — Сборник статей Института этнографии АН СССР* (Москва, 1947), т. VI-VII, стор. 60-80.

6. Там само, стор. 80.

передній зредукований голосний, а звичайний м'який знак, як сьогодні.

II

У цій статті я хочу показати, що термін *Русь* в етнічному і географічному, себто в "вузькому" значенні, — як назва Київської землі та її мешканців — вживався на цій території *безперервно* від 12 до 17 століття. Ця *безперервність* є дуже важлива, бо такого безперервного вжитку цього терміну не було на землях двох головних політичних центрів півночі — себто Новгороду та Суздаля. Хочу зазначити також, що походження самого терміну *Русь* для наших доказів не має найменшого значення, і тому ми не будемо зупинятися на цьому з іншого погляду цікавому питанні, а зосередимося виключно на середньовічних текстах.

Доказом того, що Новгород і Суздаль не вважали себе Руссю в 12 столітті, є *Перший Новгородський*,⁷ *Київський*⁸ та *Суздальський*⁹ літописи. Наприклад, у *Першому Новгородському літописі* знаходимо наступні цитати:

1. Въ лѣто 6640 (1132)¹⁰... Въ се же лѣто ходи Всѣволодъ в Русь Переяславлю. (Цього року Всеволод ходив в Русь до Переяславля).

2. Въ лѣто 6689 (1181)... Тъгда же на зиму показаша путь Володимиру Святославицю, и иде къ отцю въ Русь. (Тоді на зиму вони показали Володимирові Святославичові дорогу, і він пішов до свого батька в Русь).

Цей вислів "в Русь" також виступає в *Київському літописі*,¹¹ де явно показує, що північні князівства не зачисляли себе до Руси:

1. 6662 (1154)... Томъ же лѣтѣ поиде Дюрги с Ростовци и съ Суждалци и съ всіми дѣтми в Русь. (Цього року Дюрги [себто Юрій] пішов з ростовцями і суздальцями і всіми дітьми в Русь).

у *Суздальському літописі*, яким закінчується Лаврентіївський збірник:

2. 6660 (1152) В то же лѣто поиде Гюргі с сынами своими и с

7. *Новгородская первая летопись, старшего и младшого изводов* (Москва. 1950).

8. *Ипатьевская летопись, ПСРЛ [Полное собрание русских летописей]* (Москва, 1962) т. 2, (Передрук видання з 1908 року.)

9. *Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку, ПСРЛ* (Москва, 1962), т. 1.

10. Рік від народження Христа подаємо в дужках. Середньовічні книжники рахували, що від сотворення світу до народження Христа пройшло 5508 років.

11. *Київський літопис* є другою складовою частиною Іпатіївського літописного збірника, який містить також *Повість временних літ* (на початку) і *Галицько-Волинський літопис*, яким закінчується збірник.

Ростовці [и] ¹² с Суждалци и с Рязанци и со князи Рязаньскими[и] ¹³ в Русь... (Того року Гюргі [себто Юрій] пішов зі своїми синами та з рязанцями і рязанськими князями в Русь).

Власне саме середньовічні тексти доводять, що північні (себто російські) князівства не лише не були Руссю, але також жодного "перенесення російської столиці" з Києва до Суздаля в 1169 році не було, хоча таке твердження про перенесення російських столиць (Київ-Суздаль-Москва) знаходимо майже у всіх чільних англомовних підручниках. ¹⁴ Цими важливими текстами є в хронологічному порядку:

а) середньоукраїнський ¹⁵ *Галицько-Волинський літопис* 13 століття; ¹⁶ б) *Історія Польщі* І. Длугоша (1415-80) 15 століття (Длугош черпав свої "східні" відомості з якогось східнослов'янського літопису, який не дійшов до нас); в) так звана *Єрмолаєвська* копія Іпатіївського кодексу з кінця 17 або початку 18 століття; г) *Історія Русів* з кінця 18 або початку 19 століття.

Так, у *Галицько-Волинському літописі* знаходимо наступну вістку:

6758 (1250)... Данилови Романовичю, князю бывшоу великоу, обладавшоу Роускою ¹⁷ землею. Киевомъ и Володимеромъ и Галичемъ со братомъ си [и] ¹⁸ инѣми странами. нынѣ сѣдить на колѣноу и холопомъ называється (Данило Романович, Великий Князь, який володів Руською землею — Києвом, Володимиром Волинським і Галичем — та іншими краями зі своїм братом, нині сидить на колінах та холопом називається).

Як бачимо, для цього літописця *Руська земля* в другій половині 13 століття, це — міста Київ, Володимир Волинський і Галич. Вся решта — це інші краї. Дуже важливим є факт, що росій-

12. Цього *и* немає ні в Радзівильській копії (Р), ні в копії Московської теологічної семінарії (М) 15 століття.

13. Немає ні в Р, ні в М.

14. Наприклад: М. Florinsky, *Russia — A History and an Interpretation* (New York, 1953), т. 1, стор. 40; N. Riasanovsky, *A History of Russia* (London, 1969), стор. 43; В. Dmytryshyn, *Medieval Russia: A Source Book 900-1700* (New York, 1967), стор. 300.

15. Див. моя стаття "Studies on the Galician-Volynian Chronicle" в *Анналах* УВАН-у (Нью-Йорк, 1972), т. XII, стор. 62-112.

16. Найстарша копія, яка знаходиться в Іпатіївському літописному збірнику, на жаль походить лише з початку 15 століття.

17. Що с у слові "Роускою" має читатися м'яко і що ми маємо тут справу з звичайною втратою переднього зредукованого голосного ь, видно з інших прикладів, де цей ь зберігається: 6745 (1237)... оттоуда же поча посылати на грады Роуськие (відти він почав посилати [війська] на міста руські).

18. Вставлене [и] взяте з *Хлебніковської* (16 століття) і *Погодінської* (17 століття) копій *Галицько-Волинського літопису*.

ське місто Суздаль не включене в його поняття *Руської землі* — а це показує нам, що жодного перенесення столиць із Києва до Суздаля в 1169 році чи колинебудь не було. Тяжко повірити, щоб літописець не назвав нової столиці, якби таке дійсно сталося. Також варто звернути увагу на те, що всі названі міста є на етнічно українській території. Жодного північного (себто російського) міста тут немає.

А для польського історика Длугоша саме Галич, а не Суздаль, був "спадкоємцем" Києва, як видно з наступної цитати з його *Історії*¹⁹ під роком 1208:

In credulitatem Rex Ungariae legatione Ruthenorum admissa, filium Colomanum cum magnis copiis in Russiam,²⁰ et motus intestinos compressurum, et Regnum Ruthenorum apud Halicienses accepturum, transmittit. (Звірившись рутенському посольству, угорський король виправив свого сина Коломана з численним військом в Русь, щоб усмирив домову війну та прийняв рутенську владу над галичанами).

Одна пізня копія Іпатіївського кодексу також заперечує будь-яке перенесення столиць з Києва до Суздаля. Нею є згадана вже *Єрмолаєвська*²¹ копія під роками, які стосуються Київського літопису, де знаходимо наступні цитати про знищення Києва суздальцями та про те, що першою московською столицею був таки Суздаль, а не Київ:

1. 6679 (1171)... и вся святыня взята бысть; зазжень бысть и монастырь Печерскій святыя Богородица — Печерскій монастырь спустошено отъ Москоє (sic) Руси (с передѣлано изъ к). Оувы, зашто згинули князѣ Рускіє и сынове ихъ (І всі святощі були взяті; підпалений був також Печерський монастир Святої Богородиці — Печерський монастир був спустошений Московською [sic] Руссю [с перероблено з букви к]. Ой горе! Чому згинули руські князі та їхні сини?)

Однак, редактори цього видання *Єрмолаївської* копії виразно зазначили в самому тексті, що букву с в слові *Руси* перероблено

19. Ioannis Długossi seu Longini, *Historica Polonica*, Lipsiae, Sumptibus, I. L. Gleditschii, 1711-12, шпальта 604.

20. Так само, як грецьке Ῥωσία, середньовічний латинський термін *Russia* або *Ruscia* передає східнослов'янський термін *Русь* доданням закінчення *-ia*. Див. Подорож В. Рубрука до східних частин світу 1253-55 [W. Rockhill, *The Journey of William Rubruck to the Eastern Parts of the World, 1253-55, as Narrated by Himself with Two Accounts of the Earlier Journey of John of Pian de Carpine* (London, 1900).] Варто зазначити, що середньовічна мапа Карпіні знає також інші назви на *-ia*. Наприклад: *Alamania*, *Pruscia*, *Polonia*, *Lithuania*, *Hungaria* та *Vlacia*.

21. *Ипатьевская летопись, ПСРЛ* (Москва, 1962) т. 2; *Приложеніє: Разночтенія изъ Ермолаевскаго списка*, стор. 82-83.

якимсь середньовічним книжником з букви к. Отже, оригінал був *руки*, а не *Руси* — себто Печерський монастир був спустошений московською *рукою*, а не московською *Руссю*, як читаємо в тексті тепер!

2. 6683 (1175)... блаженный же воскочи, хотя узати мечъ — той мечъ украсть былъ в Киевѣ оу скарбници оу отца своего *Юрія Мономаховича* [замість: Юрію Мономаховичъ, під впливом попереднього родового відмінка *отца своего*] и образъ пресвятыя Богородици, што въ Москве есть и теперьъ, и утекъ въ Суждаль, бо тамо столица Московская первой была (... блаженный же підскочив, хотівши взяти меч; той меч украв був у Києві Юрій Мономахович із скарбниці свого батька і також ікону Пресвятої Богородиці, що є і тепер у Москві, та втік до Суздаля, бо там спочатку була московська столиця).

Навіть в *Історії Русів*²² з кінця 18 або початку 19 століття, коли Україна вже втратила свою автономію і стала частиною Російської імперії, і тому ця праця була написана російською мовою, знаходимо цю традицію окремішности Києва від Суздаля-Москви у відповіді татарського хана Менглі-Гірея гетьманові Богданові Хмельницькому:

Припомнить надобно жадность ихъ къ властолюбію и притязаніямъ, по которымъ присвоиваютъ они себѣ даже самыя царства, имперіи Греческую и Римскую, похитивъ на тотъ конецъ Государственный гербъ царствъ оныхъ, то есть, орла двуглаваго, по наслѣдству, будто, Князю ихъ Владиміру, бывшему зятемъ царю Греческому Константину Мономаху, принадлежащаго, хотя тотъ Владиміръ былъ дѣйствительно Князь Рускій Киевскій, а не Московскій, отъ Скифовъ происходящій. ("Пригадати треба жадобу їхню до властолюбства та домагань, за якими привласнюють вони собі навіть самі царства, імперії Грецьку і Римську, укравши на той кінець державний герб царств тих, себто орла двоголового, що у спадщину буцімто князеві їхньому Володимирові, зятеві царя грецького Константина Мономаха, дістався, хоч той Володимир був у дійсності князь руський київський, а не московський, і походив од скитів".²³)

Вертаючися тепер до нашої тези про безперервність вживання терміну *Русь* на етнічно українських землях, стверджуємо, що в 13 столітті термін *Русь* вживався для Галичини та Волині не лише в "широкому" політично-династичному значенні, але також у "вузькому" етнічно-географічному, що вживалося спочатку лише

22. *Історія Русовъ или Малой Россіи, сочиненіе Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорускаго* (Москва, 1846), стор. 135.

23. *Історія Русів*, редакція і вступна стаття О. Оглоблина, переклад В. Давиденка (Нью-Йорк, 1956), стор. 183.

для Київської землі та її мешканців. Це запримітив А. Генсьорський, дослідник *Галицько-Волинського літопису*, який зауважив, що в жодному іншому східнослов'янському літописі не вживалися так часто слова *Русь* та *руський*, як саме в цьому літописі — особливо після 1240 року, коли Київ зайняли татари. Приклади вживання термінів *Русь* та *руський* в *Галицько-Волинському літописі*, що їх наводить Генсьорський, займають аж чотири сторінки друку.²⁴ За його словами, "вони особливо вражають, якщо взяти до уваги майже повну відсутність цих назв у північних літописах XIII ст. (переказах *північних* подій XIII ст. у Лаврентіївському і Новгородському списках тощо)".²⁵

Інші дослідники доводили, що Галичина не була Руссю, але в своїх доказах вони ніколи не доходили до знаменного 1240 року. Наприклад, цитований уже Тихоміров²⁶ має літописний приклад з 1152 року, а еміграційний польський історик Пашкевіч²⁷ подає літописну вістку з 1231 року, як свій останній приклад.

Очевидно, термін *Русь* у 13 столітті далі вживався також для Київської землі, доказом чого є *Перший Новгородський літопис*:

1. Въ лѣто 6719 (1211). Приде Дмитрь Якуницъ из Руси... и послаша и въ Русь ставиться (Прийшов Дмитро Якуницъ із Руси... і післали вони його в Русь висвятитися).

2. Въ лѣто 6729 (1221). Показаша путь новгородци князю Всѣволоду: «не хочемъ тебе; поиди, камо хочеш» иде къ отцви в Русь (Новгородці показали князеві Всеволодові дорогу: «ми не хочемо тебе; іди, куди хочеш»; він пішов до свого батька в Русь).

III

Наступний період наших дослідів — від 14 століття до Люблінської унії в 1569 році, що більш-менш покриває час Литовсько-Руської Держави, — був дещо проблематичний для нас з огляду на малу кількість місцевих джерел, особливо для 14 та першої половини 15 століття,²⁸ як також через політичну ситуацію, яка тоді постала. Етнічно-українська Галицько-Волинська Держава перестала існувати в середині 14 століття, коли Галичину завойовала Польща. Волинь і Київська земля були завойовані литовцями і стали складовою частиною Литовсько-

24. А. Генсьорський, *Галицько-Волинський літопис (Процес складання; редакція і редактору)*, (Київ, 1958) стор. 87-90.

25. Там само, стор. 87.

26. Тихоміров, *цит. праця*, стор. 61.

27. Н. Paszkiewicz, *The Origin of Russia* (London, 1954), стор. 8.

28. Цю малу кількість місцевих джерел запримітив Д. Мишко в своїй статті "Звідки пішла назва 'Україна'", *Український історичний журнал*, (Київ, 1966), ч. 7, стор. 43.

Руської Держави. Ці події занотовані у не датованій частині *Литовсько-Руського літопису*,²⁹ який у чужомовній літературі виступає під неправильною назвою як *Західньоросійський літопис* (див. прим. 29). Це завоювання Волині і Київської землі Литвою мусіло статися за панування Гедиміна, бо значна частина цього літопису описує захоплення Володимира Волинського, Києва та інших міст Волині й Київщини Гедиміном. *Литовсько-Руський літопис* є в дійсності нашим єдиним місцевим джерелом для того, щоб простудіювати вживання термінів *Русь* та *Русьская Земля* на етнічно-українських землях за той період часу. Отож, хоча ці терміни можна знайти в тому літописі, вони вживаються там багато рідше у порівнянні з *Галицько-Волинським літописом*, правдоподібно тому, що Галичина, Волинь і Київщина від 14 століття втратили свою політичну незалежність. Мабуть, з цієї причини знаходимо в *Литовсько-Руському літописі* також ще один термін: ним є "Литовская и Руськая Земля",³⁰ який вживається в "широкому" політично-адміністративному значенні, як до того часу вживався термін *Русьская Земля*. Цікавим є також факт, що Галичина, яка на той час була під Польщею, виступає в тому літописі як нібито самостійне "Руское [себто Руське] Панство",³¹ а московське князівство виключно як "Москва" та "Московская земля". Нижче подаємо кілька прикладів вживання термінів *Русь*, *руський*, *Руська земля*, *Руське панство*, *Москва*, та *Московська земля* з цього літопису:

1. Під роками 1508-09 *Рачинської* копії (стор. 344-345) *Литовсько-Руського літопису* читаємо:

... Глинский... збирал прьятели... так з Руси яко з Литвы... зъехал до Москвы зъ скарбы и з прьятели своїми до князя великого Московского Василья Ивановича, и много в тот час замковъ Руских подали великому князю Московскому... (... Глинський... збирав приятелів... так з Руси, як і з Литви... поїхав до Москви із скарбами та з приятелями своїми до великого князя московського Василя Ивановича і багато в той час замків руських перейшли в руки великого князя московського...) ³² ... Жикгимонт ³³ вже замъки Рускіє успокоившы... гэтмана

29. *Западнорусскія лѣтописи, ПСРЛ*, т. 17 (Ст.-Петербург, 1907), стор. 101-104. Цей збірник містить у дальшому цитовані нами *Рачинську*, *Євреїновську* та *Уваровську* копії *Литовсько-Руського літопису*.

30. Там само, стор. 275.

31. Там само, стор. 346.

32. Цю вістку потверджує *Литовська і Жмоїтська Хроніка* [*Хроника Литовская и Жмойтская, ПСРЛ* (Москва, 1975), т. 32, стор. 103]; Року 1509... Так в той час Литва и Русь з княжат Глинских были очищены.

33. Диграф *кг* вимовлявся в той час як [r] тому і передаємо його сучасною буквою *г* в наших перекладах.

Литовског[о] Кишку в землю Московъскую з войскомъ... послал... (... Жигимонт вже замки руські успокоївши... гетьмана литовського Кішку в землю московську з військом... послав...).

2. Під роком 1377 *Євреїновської* копії (стор. 378) літопису литовський князь Ольгерд звертається до московського князя Дімітрія Івановича:

... хочю под городом твоим Москвою копие свое приклонити, а ту славу учинити, что великии князь Литовскии і Рускии³⁴ и Жемоитцкии Олкгредъ копие свое под Москвою приклонил... (... я хочу оперти свій спис під містом твоїм Москвою та здобути таку славу, що великий князь литовський, руський та жемоїтський опер свій спис під Москвою...).

3. Під роком 1500 *Рачинської* копії (стор. 342) літопису:

... великии князь Московскии воевал Рускую землю, и князь великии Литовскии Александро [sic!] послал войско свое Литовское... (... великий князь московський воював руську землю, і великий князь литовський Александер післав своє військо...).

4. Під роком 1512 у тій самій копії (стор. 346) Галичина виступає як "Руське Панство":

... князь великии Московскии Василеи забывшы перемиря и присяги своее до панъства Руского войско свое вспалъ и шкоды неприятельскимъ обычаемъ чинил... (... князь великий московський Васілій забувши перемир'я і свою присягу до Панства Руського послав своє військо та чинив шкод ворожим звичаєм...).

IV

Для періоду від 1569 року (себто Люблінської унії) до 1654 року, коли через фатальну Переяславську угоду Москва привласнила собі українські землі, ми користувалися *Львівським літописом* й *Острозьким літописцем*³⁵ та двома збірниками документів з доби Богдана Хмельницького.³⁶ У цих джерелах термін *Руськая Земля* вживається дуже рідко. Це для нас зовсім

34. Ця форма знову показує нам, що маємо тут справу зі звичайною втратою переднього зредукованого голосного ь. В Уваровській копії цього літопису (стор. 102) під роком 1431 знаходимо правильну форму — *Руський*: ... хочю вамъ поведати о великомъ князи Олександре Витовтѣ Литовьскомъ и Роуськомъ.

35. О. Бевзо, *Львівський літопис і Острозький літописець*, видання друге (Київ, 1971). У дальшому ці літописи будемо цитувати в самому тексті статті відмічуючи сторінки.

36. *Документи Богдана Хмельницького 1648-1657* (АН УРСР: Київ, 1961); та *Документы об освободительной войне украинского народа* (АН УССР: Київ, 1965). У дальшому ці збірники будуть цитовані в самому тексті статті як збірник I та збірник II.

зрозуміле, бо від Люблінської унії Литовсько-Руська Держава як окрема політична одиниця перестала існувати. Її заступила Річ Посполита, яка стала тепер державою не лише поляків, але й литовців, українців і білорусів. Тому ми і знайшли цей термін лише раз в *Острозькому літописці* (стор. 133), але вже не в політичному значенні, а лише в "вузькому" етнічно-географічному (як *Русь* за часів Київської Держави), як територія заселена русинами:

1616... Потом Корецький просил іноків, аби его отпровадили до Руської землі... (... Потім Корецький просив монахів, щоб його відпровадили до Руської землі..).

За цього періоду білоруські землі, які, як уже згадано, також стали частиною Речі Посполитої, виступають у вищеназваних документах як Біла Русь, а українські землі — себто Київська, Волинська і Галицька землі з попередніх періодів — під кількома назвами, бо під Річчю Посполитою вони були розділені на менші адміністративні одиниці, себто на так звані воєводства. Отже, наприклад, коли знаходимо термін "Волинь", то під ним розуміємо Волинське воєводство, яке територією було багато менше від старої Волинської землі чи Волинського князівства.

Зате всі ті згадані українські землі, взяті як цілість, далі виступають під назвою Русь в географічно-політичному значенні, як протиставлення до Москви та Польщі:

1. Збірник II, документ ч. 190 (стор. 480) від 19 червня 1651: ... a Chmielnicki destinationami swymi posiadać obiecuje w tym roku Ruś i Polskę... (... а Хмельницький цього року має наміри взяти Русь і Польщу...).

2. Збірник II, документ ч. 290 (стор. 750) з початку березня 1654, який передає слова польського посла Миколи Бегановського до турецького паші Силістрії:

... bo nietylko Ruś i Moskwa, ale świat niechaj się na nas oburzy, my wszy(s)tkim tym wytrzymamy. (... бо не тільки Русь і Москва, але нехай цілий світ на нас повстане, ми витримаємо проти всіх них).

Протиставлення Русі Москві в тому самому реченні є, на нашу думку, найважливішим доказом, що протягом усього середньовіччя Русь і Москва (Московщина) були зовсім окремими поняттями.

У Речі Посполитій терміни *Русь (Ruś)* і *народ руський (naród Ruski)* вживалися також в етнічному значенні для українців на всіх українських землях *на Україні* та *поза Україною*. (У той час термін *Україна* вживався в новому географічному значенні для Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, що територіально охоплювали майже ту саму Київську землю, яка перша зі

всіх зазначених нами земель носила назву Русь.³⁷ Наводимо приклади:

1. 1630 (*Львівський літопис*, стор. 105)... Жолніре до Києва приїхали с тим інтендом, аби впрод козаков, а затим во вшистой Україні русь вистинати аж до Москви (... жовніри приїхали до Києва з тим наміром, щоб наперед козаків, а потім русь вирізати аж до Москви).

Що козаки тут виступають як військова сила Руси (русинів), а Русь як неозброєне населення, видно з перед тим цитованої *Єрмолаївської* копії Іпатіївського кодексу, в якій козаки є ото-тожнені з Руссю: ... на Запорожу Греченники мешкали, а теперь Козаки Русь (... на Запоріжжю греки мешкали, а тепер козаки Русь).³⁸

2. 1648 (*Львівський літопис* стор. 122) ... І уступил Хмельницький зо всім войском на Україну, упоминаючи шляхту універсалом своїм, аби русі, подданих своїх, не губили, що і король мандатом своїм підтвердил бул (... І відступив Хмельницький зі всім військом на Україну, упоминаючи шляхту універсалом своїм, щоб руси, підданих своїх не губили, що й король мандатом своїм потвердив бул).

3. 1649 (*Львівський літопис*, у тексті, де перераховуються головні пункти Зборівського договору від 18 серпня 1649, між Запорізьким військом та польським королем Яном Казіміром [стор. 124]):

3. Аби от Дністра по Браслав і інші міста, просто лежачії до Дніпра аж і от Дніпра до границь Московських, все козаки були, где нігде жовнір стояти не маєт. 4. Аби воевода київський завше русин бул і всі урядникове в Київському, Браславському і Черніговському воеводствах русь були. (... 3. Щоб від Дністра по Брацлав та інші міста, які лежать просто аж до Дніпра, і від Дніпра до границь московських, все козаки були, де ніколи жовнір не має стояти. 4. Щоб воевода київський завжди бул русином і всі урядники в Київському, Брацлавському і Чернігівському воеводствах русь були).

4. Збірник II, документ ч. 17 (стор. 43) від 8 червня 1648: Już się książęciem kijowskim i ruskim tytuluje... Ruś wszystka do niego deficit od nas ([Хмельницький] вже іменує себе київським та руським князем... вся Русь втікає до нього від нас).

37. Про це писав у 1948 році Дмитро Чижевський [D. Tschizewskij, *Geschichte der altrussischen Literatur im 11., 12., und 13. Jahrhundert, Kiever Epoche* (Frankfurt am Main, 1948), стор. 32: "Das Wort *Ukraine* ist jedoch späteren Ursprungs, bezeichnet immerhin ungefähr dieselben Gebiete, für die ursprünglich die Bezeichnung *Rus' galt*." Однак історики цього цікавого питання по сьогодні не розв'язали.

38. *Ипатьевская летопись. Разночтенія*, стор. 82.

5. Збірник II, документ ч. 46 (стор. 125) від 23 вересня 1648: Ruś sama wszy(s)tka po samo przedmieście lwowskie na głowę już została (Вся Русь аж по саме львівське передмістя повстала із зброєю в руках).

6. Збірник I, документ ч. 50 (стор. 105-106) від 14 лютого 1649. В цьому прикладі *Ruś* вживається в географічно-політичному значенні, як протиставлення до Польщі, а *narod Ruski* — далі в значенні українського народу: Władcyta i wszy(s)tkie cerkwie aby przy narodzie ruskim wszędzie w Koronie i Litwie zostawały. Imienia unii żeby nie było, tylko rzymski i grecki zakon, tak jako się zjednoczyła Ruś z Polską... Także metropolita nasz kijowski żeby miał miejsce w senacie króla j. mci., żebyśmy przynajmniej trzech senatorów, między duchownemi metropolitę, między świeckimi wojewodę i kasztelana kijowskiego Ruś mieli w senacie dla przestrzegania wiary naszej i praw narodu ruskiego. (Щоб усі володіння та церкви всюди в Короні та Литві зісталися при народі руським. Щоб назви унії не було, лише римський та грецький закон, так як [тоді, коли] Русь з'єдналася з Польщею... Також, щоб наш митрополит київський мав місце в сенаті його милости короля, щоб ми, Русь, мали принаймні трьох senatorів: між духовними — митрополита, між світськими — воеводу та каштеляна київського для оборони віри нашої і прав народу руського).

7. Збірник II, документ ч. 243 (стор. 631) від 13 січня 1652: ... chciał... ze wszystkim narodem Ruskim poddać się cesarzowi turekiemu (... [Хмельницький] хотів... стати підданим турецького султана із всім руським народом).

У російських перекладах польських листів, які поміщені разом із польськими оригіналами в збірнику про визвольну війну Хмельницького, польський термін *Ruski* (русський) перекладається у всіх випадках окрім одного, терміном *руський* (себто російський!). Через такий ненауковий переклад князь Іван Вишневецький (тут наводимо найбільш безглуздий приклад) в листі від короля Яна Казіміра (збірник II, документ ч. 121, стор. 325) раптом стає росіянином! Єдиним винятком є щойно наведений документ ч. 243, в якому польський термін *Ruski* перекладається правильно російським терміном *український* (збірник II, стор. 632).

Ця "помилка", як і "помилки" в старих наших текстах, які явно показували, що наші книжники писали церковнослов'янською мовою, а говорили живою українською мовою того часу, не лишає найменшого сумніву, що польський термін *Ruski* вживався тоді в значенні сучасного терміну *український*.

За цього останнього періоду термін *Русь*, як також *Руське панство* (як і за литовсько-руського періоду), вживався і для Галичини:

1. 1635 (*Львівський літопис*, стор. 114)... Тільки в Руськом паньстві давалихмо по 30 поборов, а у інших сторонах еще большей (... Тільки в Руськім панстві ми давали по 30 поборів, а в інших землях навіть більше).

2. Збірник I, документ ч. 2 (стор. 627) із так званих "неавтентичних"³⁹ документів:

... A nam pan bóg w nagrodę krzywđ naszych wiekszą potowicę królestwa polskiego, Ukrainę, Białą Ruś, Wofyń, Podole, ze wszy(s)tką Rusią aż po Wisłę poswolił odebrać do szafunku. (A нам Пан Біг, у нагороду за наші кривди, дозволив відібрати більшу половину польського королівства — Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля, з цілою Руссю аж по Вислу — [і поставив] до нашої диспозиції).

Натомість, московське царство виступає тепер у документах, окрім згаданої вже назви Москви, також як Московське панство (Państwo Moskiewskie).

1. 1570 (*Острозький літописець*, стор. 127) Август кропль... бул... в паньстві Московськом. ([Жигимонт] Август [II])... був... в панстві Московськім).

2. Збірник II, документ ч. 77 (стор. 207) від початку квітня 1649: A jeśliby tego car nie uczynił, tedy chce iść w Państwo Moskiewskie (A коли б цар цього не вчинив, тоді [Хмельницький] хоче іти на Московське панство).

V

На особливу увагу заслуговує вживання терміну *Русь* у фразі "всея Руси(и)⁴⁰ самодержець", яку знаходимо в *Документах Богдана Хмельницького 1648-1657*. Що тут цей термін стосувався виключно Москви, а не української Руси можна бачити з документу ч. 43 (збірник I, стор. 94), в якому є вичислені всі "землі", якими володів московський цар. Відразу впадає в очі факт, що між вичисленими землями немає Київської землі, себто Руси 12 століття; і Галицької, Волинської та Київської земель, себто Руси 13 століття. Отже, в той час цей термін висловлював більше "ще не сповнене бажання" московського царя, ніж фактичне володіння над *всею* старою Руссю! Окрім цього, належить підкреслити, що

39. Упорядники цього збірника — І. Крип'якевич та І. Бутич — пишуть, що "малоймовірно, щоб Хмельницький пропонував турецькому султанові підданство України" (*Документи Богдана Хмельницького*, стор. 627). Однак, документ ч. 243 висловлював ту саму пропозицію і був зачислений ними до автентичних документів!

40. Цю форму можна вважати або зіпсованою формою терміну *Русь*, або нормальним родовим відмінком слова *Русія*, яке передає латинську форму слова *Русь*.

цю фразу перше вживав полудневий — себто український — князь Роман Галицький, ще в 13 столітті, що є задокументоване *Галицько-Волинським літописом*:⁴¹

6709 (1201). По смерти же великаго князя Романа при-снопамятнаго самодержьця всея Роуси... (Після смерті⁴² великого князя Романа навіки незабутнього самодержьця усієї Руси...).

А щодо самих слів "всея Руси" (усієї Руси) з цієї фрази, то вони є церковного, а не політичного походження. У 1930 році російський вчений П. Мілюков⁴³ довів, що митрополит усієї Руси був її духовним представником багато століть раніше, ніж московський князь навіть думав про те, щоб її політично репрезентувати, а релігійну єдність ніяк не можна ототожнювати з політичною, а також і етнічною єдністю на східнослов'янських землях. Про цю етнічну спорідненість поміж різними князівствами старої Руси писав М. Брайчевський,⁴⁴ який правильно зауважив, що інакше є зовсім незрозумілим, чому на східнослов'янській території утворилися лише три народи — український, російський та білоруський — а не стільки, скільки було князівств. Значить, не політична структура, а етнічна спорідненість була вирішальним чинником у формуванні цих трьох народів.

У документі ч. 227 (збірник I, стор. 316) слова "всея Руси" виступають також у фразі "всея Великия и Малыя Руси(и)" як частина титулу російського царя. Ця фраза є також церковного, а не політичного походження. Коли окрема митрополія була створена для Галичини у 14 столітті, вона дістала від греків⁴⁵ назву Μικρα Ῥωσῖα (Мала Русь), яка мала виключно церковно-юридичне значення. Однак, зараз після Переяславського договору (1654) ця назва нагло набуває політичного значення і вживається поза своїм церковним контекстом у значенні всіх українських земель. Як довів Д. Мишко в *Українському історичному журналі*,⁴⁶ термін "Мала Русь" вживався від середини 14 до середини 15 століття виключно в церковних документах, спочатку лише для Галичини, а пізніше також для Волині. Від кінця 15 до кінця 16 століття цей термін "Мала Русь" майже не вживався! Тому саме таке раптове політичне вживання цього терміну для всіх українських земель зараз після Переяславського договору є дуже багатомовним.

41. *Ипатьевская летопись*, шпальта 715.

42. Роман помер 19 червня 1205.

43. П. Мілюков, *Очерки по истории русской культуры* (Париж, 1930), т. 3, стор. 42.

44. М. Брайчевський, *Походження Русі* (Київ, 1968), стор. 190-191.

45. Див. Ф. Miklosich, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani* (Відень, 1860), стор. 268, 271.

46. Мишко, *цит. праця*, стор. 46-47.

VI

На основі перегляду наведених текстів-літописів і пізніших документів — можемо зробити висновок, що в етнічно-географічному значенні назва Русь — це стара назва України й українців. Наведені приклади показують, що ця назва вживалася безперервно на українських землях від 12 до 17 століття. Цього, як виходить, не можна сказати про російські землі, бо *Київський*, *Суздальський* і *Перший Новгородський* літописи засвідчують, що в 12 і 13 століттях північні князівства не вважали себе Руссю.

ЕКОНОМІЧНІ МОНОЛОГИ (III)

Микола Руденко

2. ЕНЕРГЕТИКА ПРОГРЕСУ (Продовження)

Чи існує класова боротьба?

Що ж сталося під кінець життя з Марксом? Чому він зрікся свого вчення? А тут інакше судити не можна: або немає останньої сторінки *Kapitalu*, або немає самого *Kapitalu*. Погодити одне з другим за допомогою якихось натяжок і компромісів ні теоретично, ні, тим більше, практично *неможливо*. Просто кажучи, Маркс під кінець життя перестав бути марксистом — він став справжнім фізіократом.

Щоб якось усвідомити те, що сталося, викладу коротко мало-відомий історичний факт. Мова про українського філософа С. Подолинського, який приголомшив Маркса надзвичайно сміливою на ті часи формулою:

Додаткова вартість є додаткова енергія сонця, яку використовує суспільство для свого прогресу.

Як зауважив читач, саме цю формулу проводив я через усі попередні сторінки.

Сказав це С. Подолинський за три роки до смерти К. Маркса. Подолинський прислав йому книжку з Женеви, де на той час працював над виданням української літератури, забороненої на батьківщині. Здавалося б, Маркс не повинен був схвально поставитися до такої незвичної ідеї — вона вочевидки спростовувала працю всього його життя. І все ж...

Так, Маркс несподівано погодився, що ідею Подолинського відкидати не можна — у ній міститься зерно істини. Збереглося листування між Марксом і Подолинським. Збереглися нотатки Маркса зі схвальним відгуком про книжку українського філософа.* Відоме також і те, що ідея Подолинського не сподо-

*Я особисто не бачив цих нотаток, але чув про них від учених, які працювали над даною проблемою. Вони розповідали, що нотатки К. Маркса про книжку С. Подолинського не видають з архіву нікому, не рекомендують навіть згадувати про них. Який у цьому сенс? Адже остання сторінка *Kapitalu* природним чином стверджує формулу С. Подолинського. Хай навіть і справді не було б цих нотаток — що це міняє? Сьогодні кожному школяреві ясно, що плодючість землі обумовлена діяльністю Сонця.

балася Енгельсові. Він навіював Марксові, що ця ідея повертає політекономію до фізіократів, а теорія фізіократів не служить справі пролетарської революції.

Так у загальному виглядає цей дуже прикметний факт.

Що сталося раніше — знайомство Маркса з ідеєю Подолинського чи його поворот у бік фізіократів? Найімовірніше, що ідея Подолинського зацікавила Маркса саме тому, що внутрішньо він уже до неї був підготований. А це значить, що між Марксом й Енгельсом уже не було згоди в основних наукових питаннях. У тих питаннях, від яких залежить тактика і стратегія пролетарської революції. Та й сама революція ставиться під сумнів: з теорії фізіократів слідує, що справа не в революціях, а в плодючості землі. Чи допоможе революція індійському народові збільшити продукцію пшениці? Революція угноєє землю тільки трупами, але від цього роду угноєння "чистого продукту" чекати не належить.

Я наводив деякі приклади, які свідчать про те, що Маркс працював ніби підневільно: заперечував тому, що "потрібне заперечення". І слідом за цим уписував такі похвали фізіократам, які ставили під сумнів його власну теорію.

Таких прикладів багато. Ось ще один з них. Маркс вияснює психологічне коріння походження тих чи інших економічних теорій. Чому, наприклад, фізіократи появилися у Франції, а не в іншій країні? І відповідає на це так: тому що Франція була країною розвиненого хліборобства. А от англійцям "... перш за все впадає в око 'прибуток від відчуження', тобто описаний Стюартом відносний прибуток. Але коли мова заходить про те, що додаткова вартість твориться в сфері самої продукції, то потрібно перш за все звернутися до тієї галузі праці, де вона виступає наверх незалежно від процесу обігу, тобто до хліборобства".*

Так міг би написати кожен з фізіократів. У цих рядках Маркс усвідомлює, що є прибуток відносний і прибуток абсолютний — тобто земельна рента. Саме вона твориться "в сфері самої продукції". Коротше кажучи, продукцією він визнає *тільки хліборобство* — те, що визнавали фізіократи.

Тому немає нічого дивного, що невільник Маркс перед смертю скинув кайдани "суспільної субстанції" і заявив про свої переконання просто, без викрутасів. Трудно, звичайно, встановити, чиїм він був невільником — скорше всього своїм власним. Йому ввижалася неминучість пролетарської революції, і він для неї працював. Але сумління вченого нагадувало про себе — і тоді вчений перемагав політика. Як би там не було, а його спір з фізіократами виявився уявним спором. Ні, його працю не можна

*К. Маркс, Ф. Енгельс, *Сочинення*, т. 26, ч. II, стор. 21.

вважати даремною: спростовуючи самого себе, — свої власні помилки, — Маркс найліпшим чином підтвердив, що економія як наука існує. Вона міститься в тому джерелі, звідки по всьому світу розбіглися її струмки і ріки — у теорії фізіократів. І тому вона є не політична, а *фізична*...

Безумовно, цю теорію також не можна сьогодні брати без деяких уточнень. Але це становить предмет окремої розмови. Тут ми зобов'язані поговорити про те, чому сучасні погляди на *кляси* потребують перегляду. Сучасний поділ суспільства на кляси бере свій початок від А. Сміта, який уперше піддав критиці теорію фізіократів. За А. Смітом *кожна* праця є продуктивною, а не тільки праця в сільському господарстві. У цьому розумінні його можна вважати попередником того К. Маркса, який заперечував теорію Ф. Кене. Другим його попередником був Д. Рікардо, який підтвердив клясовий поділ А. Сміта і створив теорію трудової вартості. Коротше кажучи, Маркс *не перший* почав блукати в п'їтмі, зате перший отямився і сказав: справжніми батьками сучасної політекономії є фізіократи. Так він і величає Ф. Кене: *батько*. І ніяк не менше! Не Сміт і не Рікардо, а тільки Ф. Кене.

Англіцям справді "перш за все впадав у око 'прибуток від відчуження'" — Маркс це правильно зауважив. І правильно також зрозумів психологічне коріння цього явища: Сміт і Рікардо описували той прибуток, який спостерігали — тобто промисловий і торговельний прибуток. Земельна рента була десь по той бік Ля-Маншу — яке, мовляв, вона має значення для англійської економіки? Пов'язати причину і наслідок, які розділені значною віддаллю, вони не зуміли. Одначе, сьогодні світ все ближче й ближче доходить до економічної єдності. Енергетична криза багато чому навчила. Ще більше вчить голод. Тому за нашого часу, як ніколи раніше, належить навчитися точніше визначати, що з чого виростає. Навіть такі авторитети, як А. Сміт, Д. Рікардо і К. Маркс не повинні нас бентежити своєю величчю. Для науки немає і не може бути вищого авторитету, ніж Істина.

Першою людиною, яка встановила клясифікацію суспільства за *виробничою* ознакою, був Ф. Кене. Сміт, спростовуючи Кене, перекраєв клясову структуру у відповідності з власними поглядами на продукцію. Маркс абсолютизував клясифікацію Сміта — і в цьому вигляді вона існує до наших днів. Ось клясифікація Сміта: робітники, капіталісти, землевласники. Маркс і Енгельс спростили справу тим, що капіталістів і землевласників об'єднали в одну клясу — клясу буржуазії. Селянство являє собою дрібнобуржуазну стихію, воно — кляса, що вмирає.

Нове, що внесли Маркс і Енгельс у науку про кляси — неминучість боротьби між ними, неминучість світової пролетарської революції.

Але щойно ми з'ясуємо, що додаткова вартість є додатковою енергією Сонця, як запропонована Смітом й абсолютизована Марксом класифікація валиться разом з "субстанцією". Чому? Тому що вона не має жадного стосунку до справжнього виробництва. Особливо це стосується тієї класифікації, яка стоїть в основі марксизму.*

Боротьба між бідними і багатими існувала завжди, так само, як завжди існувала експлуатація. Але справа в тому, що ця боротьба не класова, а лише *моральна і цензова*. Бо в природі *самого виробництва* немає тих клас, які встановив Сміт. Він установив її тому, що не розумів фізіократів — сперечався з ними так, як може сперечатися сліпий з глухонімих.

Фізіократи дійсно опинилися в становищі глухонімих — небагато хто спроможний був їх зрозуміти: вони здобули космічне мислення задовго перед космічним віком. Але не зрозуміти їх сьогодні — це значить приректи світ на неминучу загибель.

Ось як виглядають класи за Ф. Кене:

1. Продуценти.
2. Власники.
3. Безплідна класа.

Продуцентами Ф. Кене назвав людей, які працюють у сільському господарстві. Багатих і бідних, куркулів і наймитів. Але не власників землі, тобто не дідичів разом з королем.

На ті часи земля була у власності короля і дідичів, хліборобам доводилося її орендувати, виплачуючи ренту. Природно, ніяких виробничих функцій за власниками Ф. Кене не визнає.

Але кого ж він іменує *безплідною класою*? І в цій дивній назві розкривається філософська система Ф. Кене: у ролі безплідної класи виступають люди, затруднені в промисловості: фабриканти,

*Класифікація Маркса помилкова ще й тому, що саме слово "буржуазія" він вживає довільно. У книжці К. Буржуадемова *Очерки растущей идеологии* (в-во Эхо, 1974) це питання розглядається докладно. Висловивши нашу згоду з автором названої книжки, звернемо увагу на несподіваний псевдонім — Буржуадемов! Автор вибрав його тільки на те, щоб підкреслити: у слові буржуазія немає нічого принизливого. У перекладі з французької це всього лише " мешканці міста". Як удалося Марксові перетворити " мешканців міста" на класу, ворожу пролетаріатові, — незбагненно! Адже робітники також органічно прилягають до буржуазії. Або навіть являють собою її складову частину. За Ф. Кене це, власне, і є безплідна класа, тобто промисловість як така.

Слава Богові, сьогодні це усвідомлюють найбільші компартії Європи. Так, наприклад, французькі комуністи відмовилися й від диктатури пролетаріату, і від терміну "пролетаріат". По суті вони також перейшли на позицію Буржуадемова, тобто прийняли основні принципи, на яких будується буржуазна демократія.

адміністрація і робітники. *Усі разом*. Багаті й бідні, маєтні й незаможні.

До цієї клясовости належить підходити від законів природи — моральні проблеми належить розв'язувати окремо. Природі не відоме, хто бідний, хто багатий — це справи людські. Одначе природа встановила в біосфері якийсь порядок — і людина змушена йому підпорядкуватися. У людини ніколи не виросте листя замість волосся і коріння замість ніг. З цієї причини людина ніколи не зможе сприймати енергію безпосередньо від Сонця. Виснаживши плодючість землі, людина втратить енергетичний зв'язок з Сонцем і неминуче загине.

Ось з якої причини потрібно повернутися до тієї клясифікації, яку встановив Ф. Кене. Власників землі в давньому розумінні сьогодні немає, зате існує держава, тобто люди, які тримають у руках управління, службу в армії, науку, культуру і т. д. За часів Кене всі вони групувалися навколо королівського двору і феодалного панства. Це, власне, й була феодална держава. Що стосується безплідної кляси, то тут належить засвоїти головне: додаткову (космічну) енергію промисловість сприймати не здібна — вона робить це за допомогою сільського господарства. З цього погляду промисловість дійсно безплідна.

У перекладі на сучасну мову кляси — це в своїй сутності *економічні сфери*:

1. Хліборобство.
2. Держава.
3. Промисловість.

Таке розуміння сучасних кляс цілковито відповідає тій клясифікації, яку встановив Ф. Кене. Справа не в тому, як виглядають кляси в своїй видимості. Ми зобов'язані дослідити кругообіг соняшної енергії в економічному організмі, тому для нас суспільні кляси — це головніші *органи*, без яких організм взагалі не можливий. Якщо ми усвідомили кінечність повернення до теорії Кене, то зобов'язані повернутися й до його клясифікації. Вона не політична і не моральна, а лише *виробничо-енергетична*. І в цьому вся справа!..

Є в цьому питанні також те, що я змушений відкласти на майбутнє — докладний розгляд *Економічної таблиці* Ф. Кене. У ній криється так багато, що її можна назвати *фізичною формулою*, яка описує головніші закономірності кожної економічної формації. До речі сказати, Маркс працював над нею все життя — без неї зрозуміти економічні процеси неможливо. Але її також зрозуміти і пояснити не легко! Повірімо Марксові: він вважає *Таблицю* найгеніальнішим відкриттям у галузі політичної економії. Ніхто з політекономів не є до такої міри чужим духові марксизму, як Ф. Кене — чужим з самої своєї суті, силою вихідних субстанційних

позицій. І якщо Маркс так поціновує *Таблицю*, на якій виросла фізіократія — а вона виросла саме на ній! — то належить погодитися, що це відкриття чогось варте. Одначе, на моє глибоке переконання, відкриття Ф. Кене навіть щось більше від того, що в ньому побачив Маркс, — він не до кінця зрозумів субстанційні властивості *Таблиці*. Якби він це своєчасно зрозумів, *Kanimal* був би значно коротший і починався б там, де кінчається.

На жаль, тут для *Таблиці* не вистачає місця. Але все ж я змушений заявити: тільки повернувшись до тієї класифікації, яку встановив Ф. Кене, у політичній економії можна побачити *закони природи*. По-інакшому їх побачити не можна. Зокрема, не можна збагнути, чому одна економічна формація виснажує землю, а інша збагачує. А що багатство землі є основним багатством суспільства, то звідси стає зрозумілим, що класифікація Кене — не жарти.

Це перша причина, чому належить повернутися до класифікації Ф. Кене. Друга причина міститься в тому, що класова боротьба як така не існує взагалі — є боротьба бідних проти багатих. Боротьба не класова, а *моральна*. А це зовсім інша розмова!

Багаті й бідні є в кожній класі. Між ними завжди точилася боротьба. А що робітники в стисло науковому розумінні не є класою, то як же тоді бути з диктатурою пролетаріату? Ось яка проблема постала перед Енгельсом (а пізніше, видно, і перед Сталіном) у зв'язку з останньою сторінкою *Kanimaly*.

Сказати, що диктатура пролетаріату себе виправдала, ми не можемо — у практиці вона ніколи не існувала. Та й не могла вона існувати — саме тому, що такої класи немає в самій природі. Після революції негайно виникло те, що є справжньою класою — держава. До того ж держава з *бюрократичними перекрученнями*, як це було вказане в ленінській програмі партії. Сьогодні ці лихі якості нашої держави незмірно посилилися. І в цьому величезна небезпека!

Справа не в тому, що нам подобається і що не подобається — у цій розмові ми можемо навіть усунутися від таких питань, як права людини, вільна творчість і т. д. Справа перш за все в тому, що така структура держави веде її до неминучої загибелі. На жаль, загибель держави ніколи не обходиться без людських жертв. Тому наш обов'язок полягає в тому, щоб *попередити* ці грізні події, *пом'якшити* повернення суспільства в річище законів природи.

Ми повернемося до них неухильно — закони природи своє візьмуть. Але повернутися можна по-різному — з жертвами і без жертв. Наш народ достатньо витерпів — нове ходіння по муках було б для нього воістину згубним.

У чому тут справа? Перш за все в тому, що закони природи

повстають проти всіх форм адміністрування в економіці. Вартість мусить так само вільно пересуватися по економічних артеріях, як пересувається кров у людському організмі. Це навіть не порівняння, а просто один і той самий закон природи. І там і там рухається саме те, що живить організм, — соняшна енергія. Ленін добре розумів роллю вільної торгівлі, тому він поставив загороду проти розростання бюрократичної пухлини — НЕП. Останній був розрахований не на роки, а на десятиліття — тобто до повної перемоги комунізму. А повна перемога комунізму, за Леніном, — це повне відмирання всякого і всілякого державного апарату. *Але аж ніяк не його розростання!*

Основою соціалізму Ленін бачив *кооперативний капітал*: "Лад цивілізованих кооператорів за *суспільної* власності на засоби виробництва", — ось що таке, за Леніном, соціалізм. Іноді він те ж саме називав комунізмом. І це нормальне: змістова різниця між цими поняттями фактично не існує — різницю встановлено імперативно. Марксові, а потім і Сталінові усе треба було розкласти на полицках.

Ленін вимагав *повного невтручання* з боку держави у виробничу діяльність кооперації. *Самодіяльність мас* — ось основний зміст і призначення Радянської влади. Кожне інше її розуміння не має нічого спільного з ленінізмом...

Тут хотілося б зробити невеликий відступ. Автор цих рядків належить до того покоління людей, яких вела віра. НЕП — це моє дитинство. Селяни одержали землю. Треба пам'ятати, що на час революції близько 40% землі все ще перебувало в руках дідичів. Не можна також забувати, що царська Росія була країною хліборобською. І от, нарешті, земля дійсно належить селянам! Завдяки цьому після багатолітньої руїни і страшного голоду протягом 2-3 років НЕП довершив чуда...

Сьогодні мені доводиться чути: а не було це обдуренням? На жаль, ми змушені погодитися: так, вийшло обдурення. Але до цього часу в нашому народі гірко зідхають: якби не помер Ленін...

Звідки ця віра? Вона — від НЕПу! Якби не було цих 5-6 років, коли наш народ дійсно розправив плечі, п'ятирічки також були б неможливі. Ми вірили: з НЕПом вийшло — і тут вийде. Просто треба потерпіти. Зате яке майбутнє перед нами! По суті Сталін жив за рахунок морального капіталу, який він дістав від Леніна. Але без НЕПу у нашого народу не було б довір'я й до Леніна.

Ті, що молодші, НЕПу вже не пам'ятають, зате пам'ятають страшні тридцять роки. Коротку непівську передишку вони просто скидають з рахунку — про неї, мовляв, і говорити не варто. Але мені це здається помилковим. Недовір'я до Леніна (мовляв, це була його тимчасова тактика) також не правомірне. Про Леніна можна сказати так: його віра в марксизм погано послужила нашому

народові. І слава Богові, що він своєчасно її позбувся. І цей історичний досвід не можна не враховувати...

Я уже згадував, що Маркс не дав ніяких конкретних вказівок, як саме належить здійснювати побудову соціалізму. Та й не міг дати: він цього сам не знав. Ленінський НЕП — марксизм тільки в тому розумінні, що він був спрямований у річище соціалізму. У всій решті НЕП багато більше узгоджується з теорією фізіократів, ніж з теорією Маркса. Якби Сталін не вчинив розправи з радянським капіталізмом — капіталізмом воістину соціалістичним! — ми сьогодні були б найбагатшою державою в світі. І тоді нам не довелося б ставити наступне питання: потрібна чи не потрібна була Жовтнева революція? У тому, що ми сьогодні його ставимо, винен не Ленін, а Сталін.

Про НЕП радянські люди згадують, як про золотий вік нашої держави. На жаль, "вік" цей тривав усього шість років. Це є великий вклад у справу побудови соціалізму. Хай цей вклад не так теоретичний, як практичний: Ленін побачив, до яких страшних наслідків дійшла країна, взявши на озброєння теорію Маркса. Побачив — і дуже круто повернув убік від цієї теорії. Він не раз згадував, що Маркс описував капіталізм минулого, але нічого не сказав про той "капіталізм, який буває за комунізму".

Марксизму як такого немає — у теоретичному розумінні він є фікція. Про ленінізм цього сказати не можна: ленінізм є! Звичайно, він є тільки там, де Ленін виявляє повну самостійність — тобто в НЕПі.*

*Цікаво відзначити наступне: К. Буржуадемов у *Нарисах зростаючої ідеології* виходить з тих самих переконань, що й я при написанні цієї праці. Самозрозуміле, що до цих переконань ми дійшли незалежно один від одного. К. Буржуадемов, відкидаючи марксизм, не спростовує ні ідеї комунізму, ні ленінського НЕПу. Але, звичайно, комунізм Буржуадемова (як і мій) не має нічого спільного з комунізмом Маркса і Сталіна. Зате багато думок Леніна, що знайшли свій вираз у НЕПі, не чужі ні Буржуадемову, ні мені. "Капіталізм, який буває за комунізму" — ось основний зміст НЕПу! Чи розуміють цю формулу ті, хто так нетерпимо ставиться до людей, які продовжують називати себе комуністами навіть тоді, коли крах марксизму фактично відбувся?..

Вадою книжки К. Буржуадемова, на мій погляд, є те, що він приходить до правильних висновків ніби інтуїтивно — навіть не підозрюючи, що існують деякі закони природи, які приводять нас до того ж самого не тільки за інтуїцією, але й на основі знання. Про фізіократів він, видно, навіть не чув. Про роллю сонячної енергії в економіці у нього немає жодного слова. Більше того: критикуючи Маркса, він ніде не піддає критиці теорію трудової вартості. І навіть складається враження, що вона його влаштує. Це вже зовсім дивно!

От чому його книжка сприймається як ще одна думка. Але сьогодні

Я вже говорив, що саме "суспільна субстанція" Маркса послужила за теоретичну основу сталінського ГУЛагу. І хоч Сталін використав цю теорію зворотним порядком — тобто робив зовсім не те, чого хотів Маркс! — однак нещастя в тому, що теорію Маркса можна так використати. Більше того: усією своєю багатотомовою громадою вона переконає, що по-інакшому соціалізм побудувати взагалі не можна — треба витискати енергію з людських м'язів, витискати її безпощадно! При цьому, звичайно, треба робити це за залізною завісою, бо за марксистським постулатом за соціалізму експлуатації бути не може.

Теорія Маркса породжує кривавий хаос і лжю саме тому, що вона ложна в своїй основі. З другого боку, кожному ясне: щоб утвердити ГУЛаг, спочатку треба було ліквідувати НЕП. Безумовно, мова не про окремі концтабори, які з уваги на пережитки військового комунізму існували і за НЕПу — мова про той ГУЛаг, яким він став у тридцяті роки. До того ж належить мати на увазі, що ми не маємо наміру ідеалізувати НЕП як щось конкретне: у конкретних проявах він, звичайно, далекий від ідеалу. Ми говоримо про НЕП як про економічне вчення, яке нам здається вдалим. Ми повелися б нерозумно, якби відкинули свій власний досвід, на якому можна поставити знак плюс.

Але, звичайно, не можна забувати, що Ленін у багатьох питаннях до самої смерті лишався марксистом. Він уніс поправку у вчення Маркса про класи (селянство, за Леніном, — кляса, а не дрібнобуржуазний прошарок), але в загальному й цілому його погляди на класову боротьбу не відрізняються від поглядів Маркса.

Це дало можливість Сталінові відкинути компромісові поправки Леніна і застосувати марксизм дослівно. Ось, наприклад, які потворні явища виникли з уявлень Маркса про класи і класову боротьбу. Тому що селянство є "дрібнобуржуазна стихія", то заможних селян треба ліквідувати "як клясу", а те, що

цього мало. Мало тому, що нам конечно потрібна не просто ще одна думка, а *тверде знання* — знання незаперечних законів природи. Наші думки можуть мінятися, закони природи — ніколи!..

І все ж книжка К. Буржуадемова заслуговує на високу оцінку. Особливо добре висловлена в ній ідея, яку можна зформулювати так: ринок — це кібернетична машина, створена самою природою. Правда, Буржуадемов, видно, не знає, що за 200 років до нього ця ідея з усіма подробицями опрацьована фізіократами, хоч назви тоді існували інші. Він до всього доходить самостійно, усе відкриває наново. Мушу признатися, що я свого часу діяв таким самим чином і навіть "відкрив" наново... *Таблицю* Ф. Кене! Ми позбавлені найконечнішої інформації — і тому змушені відкривати те, що було давно-давно відкрите іншими.

лишиться від цієї "революції", насильством загнати в колгоспи. Не будемо заглиблюватися в тематику, яку з великою майстерністю опрацював О. Солженіцин, — у нас інше завдання. Ні, не будемо нагадувати про незчисленні людські жертви — поговоримо про ті економічні наслідки, які одержано за допомогою такого "витискання", якого не знала людська історія.

Належить підкреслити: я не диспоную економічною статистикою — користуюсь тим, що дає до моєї диспозиції *Большая Советская Энциклопедия*, яка почала виходити ще за Сталіна. Останній (п'ятдесятий) том вийшов за Хрущова. З нього я й візьму те, що в цьому випадку потрібне.

Ось як зростав наш експорт у роки НЕПу (в млн карб.):

1926 — 2 525
1927 — 2 600
1928 — 2 800
1929 — 3 219

Добре відоме, що на світовий ринок експортувалося головним чином збіжжя. Дореволюційного рівня ще не досягнуто, однак зростання експорту наявне. До того ж, упевнене зростання!

І ось що діється з нашим експортом після насильницької колективізації:

1933 — 1 725
1934 — 1 458
1935 — 1 281
1936 — 1 082
1937 — 1 305
1938 — 1 021

Особливу увагу належить звернути на експорт 1933 року: цього року на Україні загинуло з голоду не менше 6 мільйонів людей. Але навіть вичистивши під мітлу українські засіки (розбирали навіть селянські печі, шукаючи хліба!), Сталін все ж не зміг одержати стільки пшениці для експорту, скільки її вивозили в роки НЕПу.

А по суті що ж тут продавали? Мільйони людських життів. Це й є людина в ролі "субстанції вартости". Не перекручення Маркса, а безпосередній наслідок його економічної теорії.

В роки НЕПу в основному вивозилося збіжжя. Далі структура експорту складається так, що відсоток збіжжя в ньому різко спадає:

1938 — 21,3%
1950 — 18,5%
1955 — 10,5%
1956 — 7,1%

А з 1963 року почався імпорт збіжжя з-за кордону, чого не бу-

ло за всю історію Російської імперії. І це за умови, що на 1956 рік кількість орної землі, порівняно з 1928 роком, збільшилася на 80 млн га — тобто на 60%. Тепер вона майже вдвоє більша, ніж була під кінець НЕПу. Фактично ми маємо по одному га ріплі на кожну людину.

Це величезна кількість! Ніхто в світі не заорює стільки землі. На Україні ми вже і польових доріг не залишаємо — не можемо дозволити собі подібної розкоші. Про пасовища й говорити не доводиться — всі вони заорані.

І от подивіться, що з нами діється: мільйони тракторів перевертають шосту частину земної кулі, а народ, який пишався тим, що він показав світові нові шляхи, харчується з-під заступа, яким у вільний *від роботи* час жіночі руки розпушують ґрунт на присадибній ділянці.

Так у чому ж тоді полягає сама робота, коли не в тому, щоб нищити плодючість землі — основу нашого майбутнього?!

От що значить орієнтувати економіку на квазівиробництво! Кожному ясне, що в абсолютному розумінні збагачує *тільки експорт збіжжя* — це є найчистіший Дар Природи. Та коли продаються кольорові метали, нафта й інша сировина, щоб купити хліба — ми не тільки не збагачуємося при цьому, а ведемо свій народ до зубожіння. Фактично ми рухаємося в колоніальне ярмо. Ми з успіхом продукуємо лише зброю, але коли мова йде про хліб, зброя — не оборона; господарем буде той, хто простягне нам руку з хлібом.

Можна було б показати, як занепадають — прогресивно виснажуються! — земельні угіддя за подібного способу ведення господарства. Однак це пов'язане з субстанційними властивостями *Таблиці Ф. Кене*, яку ми неспроможні тут розглядати. Можна сказати загально словами: за сорок років колгоспного ладу ми відібрали у нашої землі стільки енергії, скільки її потрібно, щоб закип'ятити Чорне море. А це ж не енергія вугілля — це енергія хліба! Вугілля можна замінити ураном, воднем, теплом підземних надр і т. д. Але чим можна замінити хліб? Наша середня врожайність сьогодні така, якою вона була у Франції на час появи фізіократів — біля 9 центнерів з гектара. Саме процес виснаження ґрунту, кінечність з'ясувати собі його причини явили світові це велике вчення. Народні заворушення, революція, навіть наполеонівські війни — це також результат виснаження ґрунту.

Ми зобов'язані тверезо поглянути правді в очі: якщо далі так піде, то наші діти змушені будуть учитися, як вживати в їжу трактори.

Франція потребувала 200 років, щоб відновити знищену плодючість ґрунту і довести врожайність до сучасного рівня.

Повільно, дуже повільно відновлюється виснажена земля! Тому багато розумніше не доводити її до виснаження.

Політекономія соціалізму

Політекономія соціалізму не існує — вона є лише в назві. Та й не могла вона появитися з причин, які були викладені. Природа одна й та сама повсюдно. Немає фотосинтези буржуазної і комуністичної — є просто фотосинтеза, що стоїть в основі земного життя. А що додаткова вартість (енергія прогресу) виникає коштом фотосинтези, то політекономія, як і кожна природнича наука, не може ділитися на буржуазну і соціалістичну. Тому її, політекономії як такої, взагалі немає — є *фізична* економія. І якщо ми деколи продовжуємо користуватися приставкою "політ", то це всього лише питання звички.

Капітал є продукцією додаткової вартості — тобто збагаченням суспільства енергією прогресу. Енергія — це фізичний процес, що його породжує природа, а не політика.

Здавалося б, все це межово ясне. Які ж ми матеріялісти, коли виводимо *енергію* з "святого духа"? У політекономії соціалізму відбувається саме це — енергія виводиться з суспільних відносин, але не з матерії як такої. Фактично наші економісти виводять її з політики. Алеж політика не є матерія — вона лише сукупність ідей, подеколи дуже суперечливих і завжди невловно плинних.

Тим не менше ми на цьому стоїмо твердокамінно. Ось за що в нас критикують фізіократів:

"Вихідним теоретичним первнем системи Ф. було вчення Кенне про виробництво 'чистого продукту', побудоване на утотоженні багатства (споживчих вартостей) з матерією, речовиною, а збільшення багатства — з зростання речовини коштом лишка, який твориться лише в хліборобстві, яке через це виявляється єдиною галуззю виробництва".*

Перш за все належить зауважити, що мова йде не про речовину як таку, а про *живу*, органічну речовину. Як же вона ще може нагромаджуватися, як не коштом фотосинтези? І чому це помилкове? Вдуматися лише: фотосинтеза щорічно продукує по 128 тонн живої речовини на кожну земну людину! Виявляється, це — помилка, немає і не було жадної фотосинтези:

"При правильному розумінні ренти перш за все мусіла б, природно, виникнути та думка, що рента походить не з ґрунту, а з продукту хліборобства, тобто з праці".

Так сказав колись Маркс — і *Політична економія*, видана АН

*БСЭ, т. 45, стор. 33. Тут і далі — видання друге.

СРСР дванадцять років тому, саме цією фразою намагається обґрунтувати теорію Маркса в цілому. Чи не хистко? Чи можна по цьому містку пройти до комунізму? Чи надійно він повішений?..

Хрущов і Кеннеді ледве не знищили людство у ядерній війні. І за що ж? На чому вони не погодились? На марксизмі, звичайно. А вся теорія Маркса — уся ця велетенська споруда! — стоїть на фундаменті, який ми щойно показали.

Поперше, у Маркса з цього приводу наговорено немало прямо протилежного. Подруге, навіть у даній фразі (основа політекономії соціалізму!) легко встановити недоумство і разючу некомпетентність Маркса. Я вже показував, як він ставить в один ряд сукно і пшеницю, машину і землю, не знаходячи між ними якісних різниць. У хліборобстві у нього відбувається те ж саме, що і на прядильній фабриці: скільки перероблено сировини, стільки одержано товару. Тому *продукт хліборобства* він виводить *виключно* з людської праці. Знову тільки м'язи, людські м'язи — саме з *них* виростає пшениця. Земля і Сонце тут зовсім ні до чого. Алеж не треба бути генієм, щоб з'ясувати: явна нісенітниця! Хіба це людині належить та заслуга, що одне померле зерно замість себе повертає нам 30 зерен? і ця явна нісенітниця ледве не знищила людство в атомовій війні. До того ж, немає гарантій, що таке не станеться в майбутньому. Чи не в божевільному світі ми живемо?...

От вона і вся тут — так звана політекономія соціалізму. Більше нічого в ній немає, крім казуїстичних слівес.

І резюме про фізіократів:

"У своїй теорії 'чистого продукту' вони, по суті, працювали над питанням походження додаткової вартости, але виводили її з природи, а не з суспільних відносин".

Це ще раз із згаданої статті в БСЭ. Звичайно, цю фразу належить розуміти як безапеляційний вирок фізіократам: як вони насмілилися плутати природу у людські справи? Ми самі, все самі — *самі з себе*. Кривляння кльовна продукує чистий продукт (який саме?), а Земля і Сонце його не продукують.

По суті ми тут опиняємося у становищі бактерій, які войовничо запевняють, що курячий бульйон для себе вони виготовили самі. Звідси — саме звідси! — виростає сталінізм. І тут — саме тут! — вирішується доля людства: жити чи загинути в атомовій війні?..

Такі теоретичні основи того вчення, яке повело нас на перетворення світу. Видно, вся його таємнича велич полягає в тому, що нікому не вдається дочитати *Kanimal* до кінця: це не легше, ніж рядок за рядком перечитати телефонічні книжки всіх обласних міст Радянського Союзу. І нашої талановитій молоді тисячі викладачів марксизму вдовбують у голови, що це геніяльне — таке геніяльне, що годі кожному його зрозуміти. І тупіє наша

молодь на цьому — не можна ж себе поважати, коли живеш з думкою: не розумію — значить дурень; інші розуміють — вони розумні. А чи розуміють інші? — ось питання.

Маркс не сам вигадав усю цю нісенітницю — він натягнув її в свою теорію з англійської політекономії. Як же їй не довіряти? Інші довіряють. Одначе Маркс набрався мужности заявити: не ходіть до англійців — вони все на світі переплутали. Справжню політекономію створили французи. Та ось іще хлопець з України пропонує розумну думку. На жаль, Маркс про власні помилки заявив до нескромности скромно. Саме тому у нас до цього часу не помітили його відмови від *Kanimalu*. І не десь там у непомітному місці, а на *останній* сторінці!.

Одначе, погляньмо, чим заклопотана економічна думка в нашій країні. Спочатку про сталінську політекономію. Уся вона укладається в наступному абзаці:

"Додатковий продукт — продукт, який твориться в додатковий час працею безпосередніх продуцентів у клясово антагоністичному суспільстві і привласнюється експлуаторськими клясами. Категорія додаткового продукту відбиває відносини експлуатації, панування і підлеглости. У соціалістичному суспільстві, побудованому на суспільній власності на засоби виробництва, відсутня категорія додаткового продукту".

Так твердила БСЗ в 1955 році, точно слідуючи за сталінським ученням про економіку соціалізму. Прийом простий: державна власність оголошується "суспільною". І тільки всього! Петро І, для прикладу, творячи державні заводи, у подібній демагогії не вправлявся. Державну монополію на горілку нікому з царських чиновників також не приходило в голову оголошувати "суспільною".

Але все ж належить зауважити, що Сталін умів рубати під пень, не плутаючися в термінологічній павутині. Після його смерти це вміння зникло — і от у 1963 році ми читаємо з подивом:

"Продукція додаткового продукту має надзвичайно важливе значення для соціалістичного суспільства, оскільки цим забезпечується нагородження, розширення продукції у дедалі більших масштабах".

Тут можна було б утішитися: нарешті наші економісти усвідомили, що німецького лікаря Майєра свого часу даремно запроторили до божевільні. Бож він ще в 50-их роках минулого століття насмілювався твердити, що Сонце постачає нас усіма видами енергії. Від Сонця ми й одержуємо додаток, який потім перетворюється на додаткову вартість. Те, чого не розуміли в ХІХ столітті, у ХХ не розуміти гріх і навіть злочин. Не можна ж відставати від світової науки на повних сто років!..

Але де там:

"Додатковий продукт у соціалістичному суспільстві не являє собою додаткової вартости, яка відбиває відносини капіталістичної експлуатації".*

Так що ж — у нас уже довершилося відмирання грошей і додатковий продукт не є "речевим носієм додаткової вартости"? Чи ми потрапили в рабовласницьке суспільство, в якому додатковий продукт не оплачувався?..

А коли ні те й не інше, тоді де ж теоретичні праці, які зрозуміло відповідають: яка субстанція стоїть в основі додаткового продукту?

Таких праць немає. В основі продукції, як і раніше, лишається лише людська праця. Сонце і земля у творенні додаткового продукту ніякої участі не беруть.

Питається: чому ж в інших країнах додатковий продукт являє собою основний доказ експлуатації, а у нас — це закономірна конечність розвитку? Алеж усі західні економісти так само точно пояснюють цю конечність. Чи ми маємо право на розвиток, а в інших народів такого права немає?..

Хтось уже зрозумів: *fata morgana*, одначе побоявся сказати про це вголос. І тому додатковий продукт вирішили поновити в правах, не звертаючи з шляху. Але це те ж саме, що відновити в правах оазу на основі тієї ж самої *fata morgana*.

Гірко все це спостерігати. А ще гірше робиться, коли пригадуєш, якими методами Сталін учинив розправу з додатковою вартістю і додатковим продуктом *одночасно*, без подібної плутанини: він створив продукцію за колючим дротом, де додатковий продукт дійсно не є носієм вартости.

От що означає на практиці "незалежність" від природи, що випливає з формул Маркса.

Стисло кажучи, реабілітуючи додатковий продукт, ми тим самим реабілітуємо капітал, бо він, власне, і є продукцією додаткового продукту, який у товарному виробництві набуває характеру додаткової вартости. Саме собою зрозуміле, що економіка лишається товарною до того часу, доки існують гроші. Так чим же допоможуть заклинання і філіппіки на адресу додаткової вартости і капіталу? Тут наявні два виходи: а) виробляти додатковий продукт, який нічого не вартий (у таборах) — тоді ми повернемося до рабовласницького способу виробництва; б) виробляти його в нормальних умовах — і тоді це є капіталістичне виробництво, а не будь-що інше.

Третє нам не дане, бо третє не існує в самій природі. До того

**Політична економія*, Київ, 1963, стор. 389, переклад з московського видання. Цитати подаються в зворотному перекладі — прим. автора.

(У нас ще раз у зворотному на укр. — ред.).

ж належить безнастанно пам'ятати, що ніяка інша формація, крім капіталістичної, *абсолютного* додаткового продукту не продукує. Саме тому ніяка інша формація не може бути життєздатною. Що стосується соціалізму, то він набуває життєздатности тільки тоді, коли зуміє відновити капітал. На цьому питанні ми зупинимося докладніше у другій частині.

Про розподіл додаткового продукту ми тут не говоримо — це питання моралі, а не самого виробництва. Моральні проблеми не можна плутати з проблемами *фізичними* — це перша заповідь справжньої науки. Коли щось подібне діється, тоді ідеологічні спекуляції руйнують науку, а разом з нею і виробництво.

(Далі буде)

ВОЛОДИМИР БУКОВСЬКИЙ І НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В СРСР

І. Клейнер

Очевидно, національне питання в СРСР — це не лише питання про національні права тієї чи тієї нації. Насамперед, це — питання наявності імперіялістичної концепції організації російської держави. Для Росії це питання — найскладніше й заторкає найголовніші засади не лише державної концепції, а й російської національної свідомості.

Нині Росія — остання з існуючих за нашого часу імперій. Але, звичайно, вона — не перша велика імперія світової історії, і порівняння її історії з історією великих імперій минулого дозволяє встановити певні паралелі.

Чи можна уявити, щоб Римська імперія могла перетворитися на мононаціональну державу, надати самостійність усім своїм колоніям і при цьому зберегти свої національно-державні інституції та засади своєї національної свідомості й самобутності? Знаючи особливості того історичного періоду, ледве чи це можна уявити. Не лише Римська, а й інші стародавні рабовласницькі імперії за самою своєю суттю були загарбницькими, і не лише тому, що під час завоювань можна було захоплювати рабів, які були основою тогочасного економічного устрою, а й тому, що тоталітаризм і рабовласництво органічно пов'язані з концепцією зовнішнього поширення сили й насильства над іншими народами. Психологічно внутрішнє безправ'я та насильство викликають потребу компенсувати чи рівноважити їх зовнішньою величиною й помпезністю, яких можна досягти шляхом переможних загарбницьких воєн. Але досягнена таким шляхом рівновага нестійка й ілюзорна; вона може бути підтримувана лише новими й новими війнами, за умови, що ці війни будуть, як правило, переможні.

Народ, який у такій імперії є панівним, набуває певних психологічних рис, які роблять для нього майже неможливим існування за будь-яких інших політичних умов, крім тоталітарної загарбницької імперії. Отже, така імперія може або існувати шляхом імперіялістичних воєн, або загинути, коли вичерпає свої сили в боротьбі. Такою була доля всіх великих імперій стародавнього світу.

Інша була доля західніх імперій нещодавнього минулого: Британської, Французької та ін. Розвиток емансипаційних теорій, еволюція громадянської свідомости в напрямі ідей рівноправности й людської гідности в поєднанні з економічним розвитком, який зробив підневільну працю економічно не вигідною, — усе це настільки змінило свідомість панівних народів західніх імперій, що дозволило їм добровільно й порівняно безболісно розлучитися з ідеями своєї імперіальної величі та світового покликання, не втрачаючи при цьому національної гідности та державної життєздатности.

Порівняння Російської імперії з цими двома типами імперіального розвитку дає підставу думати, що Росія має більше подібности до стародавніх рабовласницьких імперій, ніж до імперій новішого часу. (До речі, можна вважати, що горезвісний Третій Райх також належав до типу тоталітарних рабовласницьких імперій).

Тоталітаризм, тісно пов'язаний з мілітаризмом, є в російській державі абсолютним, економіку базовано на праці, яка в ґрунті речі є рабською, і це протягом п'ятсотрічної історії Російської імперії витворило в російському народі певні психологічні особливості, які вкрай утруднюють йому пристосуватися до умов нетоталітарного, плюралістичного суспільства. Таким чином сучасна російська імперія може або існувати шляхом дальшого підкорення неросійських народів, або мусить загинути в наслідок зростання опору з їхнього боку, або ... російський народ знайде в собі сили змінити власну ментальність і стати на шлях демократичного розвитку.

Ми вдалися до такої довгої передмови до статті, присвяченої виступам Володимира Буковського, тому що, як здається, саме такі міркування дозволяють зрозуміти сенс дискусії, що точиться серед кіл російських дисидентів, в якій бере участь Буковський.

Якщо відкинути другорядні відмінності, російські дисиденти поділилися на два табори: прихильників та супротивників імперіалістичного принципу організації російської держави. Перший табір — це російські націоналісти різних напрямів та деякі представники так званих неокомуністичних, а інколи навіть і демократичних кіл, які залишаються прихильниками імперської єдности й російської державної величі.

Щодо табору противників імперіалістичного принципу серед російських дисидентів, то ледве чи його можна назвати дослівно табором, бо він поділений на безліч ланок, гуртків та окремих осіб, які виступають проти імперіалізму з деякими застереженнями або "за деякими винятками". (Україна, звичайно, потрапляє до числа "винятків", які хоча й мають право на відокремлення, але...) Якщо в питанні щодо оборони громадянських

прав у СРСР ці гуртки та ланки можуть дійти згоди й діяти разом, то в національному питанні (тобто в питанні щодо російського імперіялізму) вони здебільшого відбуваються загальними деклараціями, щоб, як кажуть, "не викликати вовка з лісу".

Попри це їх все ж таки можна називати, в певному розумінні, супротивниками імперіялізму, бо навіть таке обмежене визнання права націй на відокремлення є кроком вперед у розвитку російської національної свідомості.

Але хто ж тоді серед росіян є справжнім і послідовним прихильником неімперіялістичного розвитку Росії? Такі сили є, хоча досі вони ще слабкі й обмежені. Мабуть, можна вже твердити, що першим відомим й авторитетним представником цих сил, який виїхав за кордон, є Володимир Буковський.

Авторові довелося бути присутнім у ролі представника журналу *Сучасність* на виступі Володимира Буковського у Франкфурті-на-Майні двадцять третього січня цього року. Виступ, чи радше зустріч Буковського з німецькою громадськістю, організувало Товариство прав людини ФРН. Це товариство доклало багато зусиль до звільнення Буковського і намагається опікуватися ним і після його виїзду з СРСР. А що на чолі цього товариства стоїть досить відома західнонімецька політична діячка Корнелія Герстенмайер, яка є великою прихильницею російської емігрантської організації НТС, то в залі під час виступу Буковського були присутні мало не всі керівники НТС та велика кількість рядових членів і прихильників цієї організації.

Попри це, годі думати, що Буковський підпаде під вплив цієї організації. Беремо на себе сміливість твердити, що він взагалі за його вдачею ледве чи здатний перебувати під будь-яким впливом. Як здається, він належить до того типу людей, які не поділяють чужих поглядів, а мають виключно свої власні. Таке враження залишається і від його поведінки в СРСР, і від його виступів у Сам-видаві, і від його відомого листа до А. Косигіна в національному питанні (див. *Сучасність*, січень 1976). Таке саме враження справив і його виступ у Франкфурті-на-Майні.

Треба сказати, що головною темою цієї зустрічі була проблема оборони громадянських прав у СРСР. Це — та тема, яка хвилює західнонімецьку громадськість, яка є актуальною в Західній Німеччині з багатьох причин, і загальнолюдських, і специфічно німецьких: адже німці пережили тоталітарний режим, близький до комуністичного, частина Німеччини перебуває під комуністичною владою, нещодавні виступи співака з НДР Вольфа Бірмана здійняли цілу громадську бурю довкола питання щодо громадянських прав у комуністичних країнах тощо. І хоча виступи Бірмана нам, які походять "звідти", здаються по-дитячому

наївними, для пересічного західного німця це мало не революційна подія.

У кожному разі особливості аудиторії спонукали до розмови про громадянські права в СРСР. Буковський говорив чітко, виробленою політичною мовою, недвозначно, винахідливо і з деяким гумором. Ледве чи варто тут, для українського читача, повторювати широко відомі факти про політичне безправ'я в СРСР, що про них говорив Буковський. Українцям це, звичайно, чудово відоме, але реакція німецької частини аудиторії свідчила, що для них багато з того, що сказав Буковський, є новим, незнаним і надзвичайно цікавим.

Назагал Буковський сказав те саме, що вже не раз говорили чи писали такі радянські дисиденти, як Сахаров, Амальрік та багато інших. Як і вони, він, зокрема, підкреслив згубні наслідки політики так званої "розрядки" для дисидентів у СРСР і для Заходу. "Розрядка" в тому вигляді, як вона відбувається тепер, служить виключно інтересам радянської політики, — такий висновок випливає з усього того, що сказав Буковський про "розрядку". Але тут він вдався до слову, який звичайно не властивий виступам російських дисидентів:

"Процес так званої 'розрядки', доктрина, пов'язана з цією 'розрядкою', надзвичайно важливі для Радянського Союзу, бо в їхньому розумінні такий процес дозволить їм зберегти всю ту величезну імперію, яку вони набули в наслідок багатьох війн".

Отже, Буковський підкреслив те, що, мабуть, є головним наслідком "розрядки": вона не лише дозволяє радянському урядові посилити переслідування інакодумців у СРСР (про це постійно говорять російські дисиденти), вона служить цілям радянської імперіалістичної політики, а ці цілі, очевидно, аж ніяк не збігаються з цілями та інтересами Заходу. Таким чином, цілком недвозначно поставлено наголос і підкреслено імперіалістичний характер радянської держави.

У зв'язку з цим висловлюванням Буковського я поставив йому таке запитання: "Чи не згодні Ви з часто висловлюваною думкою, що імперіалістичний принцип організації російської держави себе вичерпав і завдає шкоди не лише неросійським народам, а й самому російському народові?"

Ось дослівно його відповідь:

"Саме так розуміємо це питання ми — з моїми товаришами з тюрми, з моїми товаришами в Москві. Придушуючи інші народи, російський народ може лише втратити свою свободу, а не здобути її. На щастя, російський народ це дедалі краще розуміє, і в цьому розумінні ми в СРСР вже давно діємо разом з національними рухами України, Прибалтики та інших народів".

Нам залишається лише прийняти на віру твердження, що російський народ це дедалі краще розуміє. Досі на підставі аналізу документів Самвидаву та виступів російських дисидентів здавалося, що лише ті чи ті обмежені кола це розуміють. Але якщо, за словами Буковського, цей процес відбувається в масштабі всього російського народу, то нам залишається лише поздоровити цей народ з його першими кроками по шляху гуманістичного світосприймання. Якщо російський народ справді стане на цей шлях, то збережеться надія, що він вийде зі свого глухого імперіалістичного кута не в наслідок руйнівної катастрофи, як це сталося із стародавніми римлянами, а в наслідок більш-менш мирної еволюції, як це сталося з сучасними англійцями.

Посилена загроза для українського шкільництва

Анатоль Камінський

Було б помилково недооцінювати критичність ситуації нашого народу під сучасну пору чи закривати кожноденні вимоги і потреби посиленої протидії з нашого боку надіями на те, що душа народу є невмируща. Ще в 1959 році в самвидавному документі *З нагоди процесу над Погружальським* його автори перестерігали перед таким чисто "ідеалістичним" применшуванням "матеріальних" вимірів ворожого тиску і русифікації. До речі, вони лише повторили те, що свого часу сказав французький філософ Жак Марітен, що безсмертною є тільки людська душа, а душа народу, як соціальна категорія, є витвором реальної дійсності, і вислідом постави, прагнень і боротьби даного народу. "Душа народу" не існує сама по собі, за неї треба боротися в щоденному житті, на кожному кроці і кожночасно. Це є не що інше, як відчуття й активне здійснення власної людської і національної гідності щонайменше серед певної кількості живих людей, певної частини народу, якщо не цілого його етнічного масиву. Тут маємо справу з певною "соціологічною математикою", яка, попри всю пливкість, динамічність і необрахованість соціологічних процесів, все ж не лише дає можливість накреслити і схопити їхні розвиткові проєкції, але й вимагає для постановня таких чи інших явищ здійснення ряду конкретних матеріальних актів, праці і зусиль, які й визначають засяг і значення стосовних соціологічних величин. Дуже виразним прикладом у цій матерії може послужити хоча б процес русифікації українського шкільництва, який відбувається зараз на Україні вже навіть на рівні неповних середніх і середніх та початкових шкіл і ясел.

Через прямий і посередній тиск, такий от хоча б, як — запровадження російської мови в партійних, адміністративних і громадських інституціях і організаціях;¹

— продумане рафіноване приниження української мови, культури, літератури до примітивізованого провінціального рівня;

— забезпечення монопольного (або майже монопольного) становища російської мови в науково-дослідних ділянках;

Це витяг з одного розділу праці *До перспектив нашої політики*, яка готується до друку.

— русифікація університетів, інститутів і шкільництва взагалі;
— загальне обмеження функціонального засягу української мови в більшості ділянок державного життя;

— вивіщення рівня російських шкіл та інститутів усіх ступенів і родів і зниження тих, які залишаються з українською мовою навчання;

— форсування російської мови в загальнокультурному, мистецькому, літературному і громадському житті;

— і передусім забезпечення кращої соціальної і професійної кар'єри і праці взагалі для випускників російських шкіл, університетів та інститутів, —

режим намагається довести до тотальної русифікації навіть дитячих ясел і початкових шкіл.

При тому режим розраховує на принадність й ефективність всіх цих посередніх і безпосередніх організаційно-політичних і соціально-економічних заходів і одночасно для виправдання своєї підступної політики користується назовні "невинним" з формального боку хрущовським шкільним законом 1959 року, згідно з яким батьки вирішують, до яких шкіл мають іти їхні діти. У цей спосіб уряд УРСР, собачим обов'язком якого є дбати передусім про українські школи, не лише вмиває від цього руки, але, здійснюючи антинародну політику русифікації (а не українізації) шкіл, формально спихає відповідальність за це на плечі українських батьків...

Але, з іншого боку, це лише одна сторона медалі, бо одночасно, попри всі політичні, соціальні і матеріальні принади і примус, фігурально кажучи, не стоїть при кожному батькові чи матері кафебіст з пістолем при скроні з вимогою посилати дитину до російської школи. Мало того, існують щонайменше формально певні правні норми і закони, на які ці батьки можуть покликатися, щоб протистояти тому тискові і принадам, які лише якоюсь мірою спроможні виконувати роллю іншого роду "пістоля", включно з тим самим шкільним законом. Але щоб протистояти тому соціально-політичному тискові, потрібно, щоб принаймні належно велика кількість батьків вирішила висилати своїх дітей до українських шкіл. Бо тільки при відповідній масштабності і величині такого рішення ("соціологічна математика") не лише збережеться українське шкільництво, але й згори відпадуть побоювання *всіх* батьків того, що, мовляв, "моя дитина не дістанеться у добрий університет чи до доброго інституту", "не зробить кар'єри", "не одержить праці" і т. п., бо залишені російські школи, хоч і як їх вивінувати і протегувати, просто не будуть спроможні ні постачити потрібний людський і професійний матеріал для задоволення вимог і потреб сучасного суспільства, ні конкурувати з українськими школами.

Тут власне маємо справу з конкретними вимірами "соціологічної математики", де говорять уже самі числа і матеріальні величини, як, наприклад, у випадку плянів Сталіна виселити всіх українців з їхньої землі, що було не можливе до здійснення з уваги на кількість нашого народу.

Якщо, наприклад, у місцевості Х щонайменше 70% українських батьків пошлють своїх дітей до українських шкіл, то це не лише означає збереження яких 60-70% українських шкіл і забезпечення праці для відповідної кількості українських учителів у даній місцевості, але в помноженні на загальну кількість місцевостей в УРСР збільшує конкретний матеріальний ефект і по лініях: а) пропорційного збереження українського шкільництва в усій Україні; б) відповідного пропорційного посилення загального українізаційного процесу у високих школах і наукових інститутах; в) скріплення функційної ролі української мови в усіх ділянках народного і державного життя; г) відповідного зменшення ефективності соціально-економічного тиску і принадності режимових русифікаційних засобів, що приведе до належної їхньої неутралізації; г) врешті, дальшого утвердження і закріплення нашого національного потенціалу.

І навпаки, якщо лише 30% або менше батьків будуть посилати своїх дітей до українських шкіл, такі ж пропорційно будуть негативні наслідки для нас, з тим, що ефективність посередніх і прямих примусів і принад може не лише залишатися в дотеперішній силі, але й буде прогресувати. Які були б остаточні наслідки цього для українського шкільництва, українських дітей, українських батьків і дальшої долі всього народу — не важко собі усвідомити.

Об'єктивні обставини в УРСР дуже обмежують, а подекуди майже унеможливають всяку організовану масову громадську акцію на оборону української школи і мови. Але шкільні акції напевно легші (з погляду небезпек і труднощів), ніж, наприклад, акції на оборону політичних в'язнів. Отож, вони можливі і реальні в рамках закону і права взагалі. Крім цього, в усяких тоталітарних режимах, ініціатива, думка і дія мусять виходити від кожної окремої людини, на якій, без винятків, лежить неминуча відповідальність за долю молодого покоління всього народу. І тому українська людина мусить зберегти в собі ще стільки особистої і громадської гідності, щоб як слід виконати заповіт І. Франка, за яким: "кожний знай, що на тобі мільйонів стан стоїть".

Чейже в 20 ст. у нас не йдеться про неписьменні, неосвічені маси, яких треба щойно вчити писати і читати, щоб могли вони усвідомити, хто ми і чий діти. Сучасна дійсність вимагає відповідного підходу, настанови і методів, співзвучних з вимогами

теперішнього суспільства. І тому з тих самих причин тут потрібна не лише просвітянська національна "азбука", але й розроблена власна філософія національного буття, політична культура, які, в оперті на нашу власнопідметність, зможуть протиставитися російському тискові й упораються з його агресивним "універсалізмом".

Передумовою для цього всього є передусім відповідна психологічна настанова нашого народу, точніше, якщо говорити про теперішній час, — внутрішнє психологічне піднесення, бо тільки за таких умов можна буде говорити про "душу народу" як силовий вимір політики. Тільки конкретні величини і категорії визначають перспективи нашого збереження і розвитку на усіх стадіях й у всіх формах боротьби, еволюційних і революційних. Приклад зі шкільництвом не є ні єдиним, ні виключним; так само стоїть справа з усіма іншими ділянками нашого національного життя.

СПІЛЬНА ПРОГРАМА

Єжи Іранек-Осмецький

Ця стаття була первісно призначена для польського читача. Може, це симптоматичне і символічне, але й не позбавлене практичного значення, що вона появиться найперше в українському журналі.

Перша версія статті була написана ще перед червневими подіями в Польщі, які частково здеактуалізували деякі її висновки але, що набагато важливіше, підтвердили головні її тези. Здеактуалізованим стало обґрунтування пропагандивної боротьби з комунізмом, бо це просто зайве. У комунізм ніхто вже не вірить, і не треба завертати собі голови ідеологічною боротьбою.

Це не означає, що нам не треба боротися. Навпаки, треба якнайбільше підкреслити конечність боротьби (плянкової, може, довготривалої), в якій об'єдналися б усі сили, перед якими та сама мета. Яка мета? Розгромити російський імперіялізм. Усі, кому присвічує ця мета, мають спільність інтересів. Російський імперіялізм становить проблему для Польщі, України, Литви, Латвії, Естонії, Білорусії, Угорщини, Чехії, Словаччини, Румунії, Болгарії і багатьох інших народів та держав. Він є також загрозою для Китаю.

Польща почала змагатися з російським імперіялізмом чотири століття тому за доби унії з Литвою. У той самий час зіткнулася з ним і Україна. Російський імперіялізм сам від себе не зникне, і як не заходимося до боротьби проти нього з довгоперспективним прицілом, то, можливо, зникнемо ми, а він нас перетриває.

Деякі українські кола бажали б, щоб на Україні було так, як у Польщі за Ґєрека. Мовляв, нехай буде і комунізм, але щоб Україна мала таку автономію, як Польща. Якщо справді такі погляди були б панівними на Україні, то це викликало б у мене тривогу за майбутнє. Бож те, що діється тепер за Ґєрека в Польщі, ніяк не задовольняє народ, і він поборює цей стан, прагне його змінити. А навіть якби Польща в нинішніх кордонах досягнула повної суверенності, яку мала до 1939 року, то залишався б страх за майбутнє. Така незалежність була б лише тимчасовою, кон'юнктурною. Такий малий політичний організм не був би витривалий. Тому конечним є ширший геополітичний контекст, який охоплював би передусім Україну.

Якби українці хотіли лише "ґереківських" умов, то це погано ворожило б і для України і для всієї Середньо-Східньої Європи.

Російський (чи радянський) імперіялізм посідає деякі постійні

прикмети: ідеологічне, політичне і духове підпорядкування Москві. Окрім того, маємо справу з русифікацією, яку російський імперіялізм здійснює свідомо і насильно, щоб гомогенізувати все підімперіальне суспільство, і то незалежно від державного устрою; а також з русифікацією, яка випливає з природи великого політичного організму, базованого на російській мові. Російська мова стала конечним вивінуванням для державної і всякої іншої кар'єри, а також культурним фактором у найширшому значенні цього слова.

Для Польщі русифікація і втрата національних прикмет не становлять ще безпосередньої небезпеки, але для України, а особливо для Білорусії, це істотні загрози.

Уже була мова про конечність довгоперспективного підходу до боротьби з російським імперіялізмом. Тому з польського боку є конечним збереження України як окремої політичної одиниці. Бо в політиці немає порожнечі; або збережеться український народ, або він асимілюється в російському морі. Якщо він асимілюється повністю, тоді росіян буде на 40-50 мільйонів більше, а для Польщі не буде тоді можливим втримати навіть автономію в стилі Герека. Тоді такі національні повстання як варшавське чи попередні, не матимуть жодного сенсу і ніхто на них не зважиться. Тоді, якщо йдеться про Польщу, почнеться початок кінця. Тому, поминаючи деяке краще становище Польщі, теперішня ситуація, а особливо стан тих країн, що недавно померлий публіцист паризької *Культури* Юліюш Мерошевський назвав УЛБ (Україна-Литва-Білорусія), викликає побоювання.

Перебуваємо у парадоксальній ситуації: з одного боку, приймаємо довгоперспективність, а з другого — можливість раптових і далекосяжних змін. До розпаду російської імперії може дійти швидко і раптово. Тоді вирине нагода перебудувати Східню і Середню Європу так, щоб забезпечити мирне життя для багатьох поколінь. Але до цього треба бути підготованим і мати готові концепції. Треба мати такі концепції, які найкраще відповідають нам, а не далеким і зовнішнім силам. Тоді треба буде виступити спільно і промовляти одним голосом. Бож якщо ні, то інші накинуть нам свої розв'язки, свої концепції.

Якщо розпадеться російська імперія, то це не змінить того факту, що росіяни залишаться надалі найсильнішим народом у тій частині світу. Це не змінить факту, що під такою чи такою формою триватиме далі традиція панування, традиція державної організації російського народу, триватиме далі сила інерції потуги, яка існувала дуже довгий час. Ця сила інерції діятиме як всередині колишнього простору імперії, так і назовні. Так само, як діяла вона після революції з 1917 до 1920 року, аж до зникну останніх гнізд білогвардійського опору, підтримуваних західними

державами. Так було, між іншим, на Кавказі і на Закавказзі, де англійці підтримували царські інтереси. Післярадянська інерція не буде єдиною діючою силою, будуть ще інші, але треба здавати собі справу з того, що доведеться перемагати її на двох фронтах: на внутрішньому дією тих народів, які прагнуть самостійності, і зовнішньому — зміною наставлення тих народів, державні мужі яких вирішуватимуть долю світу.

Не зважаючи на те, як розвинуться події, чи розв'язка прийде швидко, чи триватиме цілі покоління, треба об'єднати наші зусилля.

Те, що я тут накреслюю, є чимось на подобу зародку спільної польсько-української програми. Мене перестерігав дехто, що не треба поспішати з цим, мовляв, найперше треба підготувати ґрунт, виждати, аж зникне взаємне недовір'я, вигаснуть болючі спогади взаємних кривд, загояться рани і т. п. Насувається одначе питання: а що буде, як час закпить собі з нас, як події покотяться не темпом гоєння наших ран, а темпом, який подиктує світова ситуація? Ситуація, яка на протязі кількох останніх років змінилася не до пізнання? Уже раз у цій частині Європи луснули кайдани старої Російської імперії. Настав був перехідний, пливкий період. Деякі народи цієї давньої тюрми народів здобули самостійність. Хто її здобув? Польща і балтицькі народи. На як довго? Тільки на двадцять років. Якщо знову луснуть кайдани імперії, то цим разом ніяк не можна проґавити нагоди.

Мова тут про зародок польсько-української програми, про спільність інтересів. Щоб розвіяти всякі сумніви чи навіть підозріння, треба з'ясувати справу з польського погляду, принаймні одного з польських поглядів. А того, щоб цей погляд став загальним, треба буде наполегливо домагатися.

Основна проблема для Польщі — це російський імперіалізм у своїй нинішній радянській версії. Немає розв'язки цієї проблеми у виключно польському контексті. Сама Польща нічого не вдіє. Якщо брати до уваги лише Польщу, не варто було б нічого робити. Найлогічнішою, просто єдиною програмою для Польщі залишалася б тоді програма комуністичної партії, яка тепер при владі. Це мінімалістична програма орієнтації на Росію. Чи мова йде про німецьку небезпеку, яка загрожує першочергово Польщі, чи про загрозу для всієї Російської імперії, що не мусило б заторкати безпосередньо Польщу, Польща тримається льояльно при Росії. Вершком польських національних прагнень є досягнення і збереження першого місця серед сателітів Росії.

Навіть коли б прийняти, а це було б дуже гіпотетичне, що раптом зникає радянський лад, що вже ніхто з Кремлю не дає директив Народній Польщі, що немає радянських військ на Шльонську, в Німецькій Демократичній Республіці і в давній

Східній Пруссії, що якимось чудом зникла радянська загроза, — чи тоді Польща в своїх нинішніх кордонах творила б здібний до життя політичний організм? Чи за доби об'єднання колись передових європейських потуг Німеччини, Франції, Великобританії — Польща з геополітичного і господарського погляду була б здібна до самостійного існування та успішної оборони? Очевидно — ні. Повернімся від гіпотетичних ситуацій до реальних. У політиці немає порожнечі: може зникнути комунізм, але не зникне російський народ. Якщо довкола російського народу інші народи, які входять тепер до складу радянської імперії, лишатимуться у більш чи менш пасивній поставі, або якщо ці народи прагнутимуть самостійності і її здобудуть, творячи в ефекті мозаїку невеликих держав, то з упливом часу природним розвитком вони знову попадуть у залежність від Росії, яка хоч-не-хоч залишиться великою одиницею. Якби ми прагнули, використовуючи розпад сучасної радянської імперії, створити інший уклад сил, інші політичні структури, якби ми хотіли використати нагоду, щоб ліквідувати російський імперіялізм назавжди (а це, на мою думку, є цілком можливе), то мусимо мати передумані, випрацьовані плани. Плани такого політичного твору, який за кожної ситуації міг би успішно чинити опір тискові всякої Росії: мирно наставленої до довкілля чи далі сповненої імперіялістичних прагнень Росії комуністичної, чи капіталістичної, Росії зреформованої чи не зреформованої.

Політичний організм, який міг би успішно протиставитися Росії і бути тривалим, мусить охоплювати Польщу і Україну. Він може займати ширший простір й охоплювати інші народи, але коли б і не було такого чи такого народу, простір Україна-Польща був би все таки політично реальний. Натомість без Польщі і без України він утрачає прикмети реального, стає чимось часово обмеженим, кон'юнктурним. І ще раз треба нагадати, що в політиці немає порожнечі. Якщо в такому пропонуваному політичному творі не буде України, то що з нею станеться? Чи є вона самостійна і наставлена оборонно як супроти Росії, так і супроти Польщі? Чи вона розраховує на польську приязнь, а оборонно наставлена тільки супроти Росії? Вже раз не вдалося успішно скоординувати порив до свободи польського й українського народів у 1918-20 роках. Перешкождали тому не лише націоналістичні, але й суспільні та класові різниці. Натепер немає ані суспільних, ані класових різниць. Є ще різниці з націоналістичним підґрунтям. Але чи вони реальні, чи повинні існувати і мають відограти важливу політичну роль? Якраз це, між іншим, становить одне з головних завдань цієї статті.

У 1918-20 роках, на мою думку, соціальні гасла переважали над гаслами свободи серед людности України. Як застосувати

нинішню термінологію, то гасла соціалізму взяли верх над гаслами свободи. Натепер оборона соціалізму є гаслом, позбавленим усякого змісту і, мабуть, не відіграє важливої ролі в будь-якій майбутній кризі, коли до голосу дійдуть дійсні прагнення поневолених народів у радянській імперії.

Залишім це. Важливішим є націоналістичний контекст, без з'ясування якого не можна йти далі. У польській еміграційній пресі тривав довгий час обмін думок на цю тему. Загалом проукраїнські тенденції взяли рішуче верх, хоча, як дехто закидав, редактори не допускали на сторінки преси голосів, які відстоювали інший, "незламний" погляд: не дамо Вільни і Львова; з одного боку, визнаємо кордони на Одрі і Нісі, а з другого — вимагаємо кордонів 1939 року на сході. Здається мені, що треба ствердити: такі погляди є на відмиранні, дослівно на відмиранні. Коли повмирають їхні речники, їх уже не буде.

Але не це найважливіше. Найважливіше те, що існує інша течія, яку репрезентує ця стаття. Ця течія, яка має також довгий і поважний родовід у польській політичній думці, твердить: немає розв'язки в Середньо-Східній Європі, немає тривалої розв'язки, яка раз назавжди перекреслила б російський імперіалізм, вилучила б його з клопотів європейських політиків, і то не лише політиків держав, які сусідують з Росією. Для цієї найважливішої і надрядної мети треба піти на деякі жертви. Зрештою, питання кордонів не є істотним при передумові, що сусідом буде приязна держава, держава в такий чи такий спосіб пов'язана з власною державою, держава, для якої також приязні спільність стосунків з Польщею становитимуть гарантію існування, може, й більшою мірою, ніж для Польщі. Зрештою, ця проблема здається мені штучною, оскільки вона перерішена. І добре сталося, що була перерішена в такий спосіб, іншою, сторонньою силою, бо це не обтяжує відповідальністю за це жодного з обидвох народів. І добре сталося, що також інші кордони перерішено на користь України. Маю на думці Закарпаття, Буковину і частину Басарабії. Особливо радію, що завдяки цим теренам Україна є більша і сильніша, що пересунулася дещо на Захід, бо для мене чим сильніша Україна, тим краще. Чому? Бо жоден поляк не боїться, щоб Україна загрожувала Польщі. Натомість багато українців відчувають ще страх перед Польщею. Тому чим сильніша Україна тим краще. Українці повинні позбутися страху також у власному інтересі. А в польському інтересі є, щоб українцям у цьому допомогти. І то не порожніми заявами і жестами, а спільною дією і спільним прямуванням до мети, яка повинна бути спільною.

Уже згадано про те, що для деяких українців сприйнятний такий статус України, який має Польща під Гереком. А яке

ставлення поляків до Герека і режиму, що він його очолює? Останнім часом посипались протести, листи, заклики до закордонних кіл, постали комітети допомоги переслідуваним після робітничих демонстрацій у червні 1976 року. Чи виявили вони популярність режиму? Чи цей режим з будь-якого погляду відповідає інтересам людности? Є так, як є, але могло б бути набагато гірше, якби не постава польського суспільства. Все, що зроблене на поліпшення побутових умов, було просто видерте від влади загрозою дальших заворушень і страйків. Народ виборов собі деякі свободи і деякий рівень життя. Але чи він зможе далі уліпшувати своє становище — є радше сумнівним. Господарська поправа здається просто неможливою з уваги на об'єктивні устроєві перешкоди. Нинішнього рівня досягнуто завдяки великим закордонним позичкам, з яких велика частина пішла на цілі споживання. Про це говорять одверто. Але як довго держава може дозволити собі заборговуватися для споживацьких цілей? Очевидно, можна спекулювати: так великий є страх перед якимись більшими заворушеннями у Середній Європі (пригадаймо лише відгук доктрини Сонненфельдта), що Америка буде далі платити Польщі данину, щоб неспокійні робітники не викликали загрозливого вибуху. Отже, США платитимуть польським робітникам, очевидно, за посередництвом Народної Польщі. Цинічне міркування, але не без певної дози реалізму. Трудність є в тому, що така розв'язка ніяк не задовольє поляків. Не за це боролися робітники в 1956 і в 1970 роках, не це є метою конституційних протестів, не це становить мотив діяльності найвизначніших кіл польської інтелігенції.

У Польщі появились минулої весни два, можна сказати, програмові документи: відкритий лист проф. Едварда Ліпінського до Герека і *Програма польського самостійницького порозуміння в краю*. Обидва документи містять знамениту критику устрою, обидва висувають багато слухних побажань, і якби їх здійснено, то зайшли б далекосяжні позитивні зміни на краще. Немає жодних познак на те, що режим Народної Польщі має намір реалізувати зміни згідно з прагненнями суспільства. Всякі зміни відбуваються тільки під тиском і загрозою народних вибухів.

З великою дозою певности можна визначити деяку закономірність, майже закон: комуністичний режим є органічно не здібний належно задоволити потреби людности. За своєю природою він завжди залишається позаду за вільними устроями. Комуністичний режим, не зважаючи на заяви про його передову роль, залишається застиглим. Він інертний, і через це не здібний провести конечні зміни, які вимагають великих зусиль і рішучости. Коли якийсь народ прагне іншого типу життя як щодо свободи,

так і щодо господарства, коли він просто прагне бути собою задля власної гідності, він мусить відкинути комунізм і пов'язання з Росією. Швидше чи пізніше кожен народ мусить дійти до такого висновку. Польща, мабуть, досягнула найбільшого обсягу свобод, можливих за комунізму. Дальший прогрес не можливий без відкинення самого комунізму. Польща опинилася в сліпому куті. З другого боку, Польща здобулася на небувалий дотепер стан національної солідарності; усе суспільство є суцільне, воно думає і відчуває однаково, за винятком тих, хто не належить до нього або штучно поставлений поза його рамками. Але навіть у багатьох із цієї категорії виявляється солідарність з народом.

З якого погляду стосується це польсько-українських взаємин? Якщо на Україні події будуть розвиватися так, як у Польщі, і здійсняться бажання тих, хто прагне лише незалежності гереківського типу, то може дійти до подібного стану, який тепер маємо в Польщі. Якщо режим робитиме поступки на користь українських домагань, Україна опиниться в становищі Польщі, і перед нею ще сильніше вирине питання, як ставитися до комунізму і до Росії.

Вище згадано, що Польща опинилася в сліпому куті. Дві названі програми містять у собі багато вимог, або радше побожних бажань, але жодних показників, як їх здійснити. Програма є метою і шляхом до неї, шляхом з виразно зазначеними етапами. Самих вимог не вистачає, треба якихось засобів або можливостей здобути засоби для дії. І тут я повертаюся до України.

У виключно польському політичному контексті не зарисовуються жодні можливості змінити уклад сил в Європі та скинути ярмо комунізму і залежність від Москви. Наведу тут один український коментар до червневих подій у Польщі, в якому говориться: "Прийде час, коли на всьому просторі панування радянського тоталізму розгоряться одночасно повстання, і це буде кінцем імперії". Якраз цього боїться кремлівська влада і тому робить деякі поступки, але тільки тоді і там, де мусить. Одною з підставових тез, які я тут висуюю, є конечність об'єднати зусилля. Вони повинні координуватися довкола однієї провідної ідеї і служити спільній меті. Було з'ясовано, що така країна, як Польща, не може розраховувати на тривалу зміну на краще у власному, польському контексті. З устроевого погляду годі буде більше вибороти без відкинення опіки Москви, а з господарського — без відкинення комунізму. Сама Польща не виборє собі повної суверенності в сучасній політичній ситуації. За міжвоєнного періоду вона була замала, щоб устояти. Вся міжвоєнна система була непереконлива, і тому, між іншим, Франція й Англія так довго підтримували інтереси поваленого царського режиму, бо царська

Росія становила з господарського і політичного погляду значну силу.

Те, що прийшло, було, на їхню думку, чимось на зразок балканізації. Деякі польські політичні кола усвідомлювали це, можна сказати навіть, що якоюсь мірою — всі. Бо головними течіями польської політичної думки були — ідеї Пілсудського і Дмовського. Пілсудський висловлювався за набагато більший простір між Росією і Німеччиною з участю інших народів, які входили колись до складу Речі Посполитої. Дмовський загалом висловлювався не за повну незалежність Польщі, а тільки за Польщу, оперту на Росію. Те, що постало 1918 року, не здійснювало постулатів ні Пілсудського, ні Дмовського. Якщо в 1918 році визначні польські мислителі здавали собі справу з того, що посталий тоді геополітичний простір є недостатній (пізніше історія підтвердила це), то що маємо сказати ми в 1977 році?

Коли я звертаюся до українців, то йдеться мені передусім про те, що Польща в нинішньому виданні Польської Народної Республіки, при своїй території і при своєму, умовно кажучи, упривілейованому статусі в порівнянні з Україною, Литвою чи Грузією, є приречена на безвихідь у такій самій мірі, як ці названі країни. Хіба з тією різницею, що поляки, завдяки іншій політичній і культурній минувшині, мають дещо більшу дозу свободи.

Отже, Польща мусить розглядатися за якимось порятунком, шукати виходу з становища. Але де і як? Яка є нині польська політична думка? Чи вона дає надію на якісь реальні перспективи змін? Чи визначає якийсь напрям, котрий, якби його прийняти і сумлінно та послідовно його дотримуватися, з впливом часу принесе зміни? Якось не видно на горизонті такого напрямку, який викликав би надію.

Повернімося до червневих подій у Польщі. Подібні події вже були в 1956 і 1970 роках. Були і в Угорщині двадцять років тому. Це довгий протяг часу, адже так довго тривала міжвоєнна Польща. Проминуло вже понад вісім років від збройної інтервенції в Чехо-Словаччині. У цих трьох країнах — Польщі, Угорщині, Чехо-Словаччині — зайшли подібні зміни і подібні реакції. З тим, що в Угорщині за прем'єра Нодя перший раз висунено гасла відкинення комунізму, і це було нібито претекстом для втручання радянської армії. У Чехо-Словаччині говорилося тільки про "соціалізм з людським обличчям", але і цього вистачало для радянської інтервенції. Тепер уже хіба ніхто не висуватиме домагань реформувати комунізм, бо ніхто не вірить у можливість його реформи. Але якщо ніхто не вимагатиме реформ і не агітуватиме за них в ім'я такого чи такого соціалізму, то що залишається? Відкинути комунізм і повернутися до гасел повної свободи. Як же реалізувати ці гасла? Чи є якийсь конкретний

шлях? Якщо справді після речевої, чесної і глибокої аналізи суспільство дійде переконання, що тих гасел не вдасться здійснити, то реакція може бути катастрофічна. Не вірю, щоб усі поляки назавжди втратили віру і прагнення до свободи, але ці прагнення можуть обмежитися лише малою частиною суспільства. Велика більшість займе поставу зневіри або цинічного, і навіть не цинічного, а реалістичного пристосування до даної ситуації.

Коли б такі події, як в Угорщині, Чехо-Словаччині, Польщі, повторилися, і то одночасно, то чи могло б дійти до їхнього повного визволення? Годі виключати це, але за передумови, що наступило б повне об'єднання сил. Якби однаке ці держави діяли несолідарно, то знову опинилися б за чергою, більше чи менше криваво, під пануванням Москви.

Тут входить у гру питання віри; з одного боку, втрата віри у можливість змін, а з другого — викресання віри у новий лад. Віра є підставовим чинником, без якого неможливо діяти. Але віра мусить спиратися на щось реальне, тобто тверезо передуманий, конкретний план.

Називаючи Польщу, Чехо-Словаччину й Угорщину, маємо справу з певною концепцією, яка стосується Середньої Європи. З деякого погляду, хоча б зі спільного досвіду, всі три країни подібні. Якби такі події, як у червні в Польщі, повторилися одночасно в усіх трьох країнах, то теоретично могло б дійти там до повалення радянського панування. Але в яких умовах ці три держави могли б досягнути тривалої незалежності від Москви? Мусіло б дійти до такого самого тихого порозуміння між ними, як між робітниками у Польщі. І таке порозуміння мало б охоплювати сили, які здібні хоч на деякий час керувати державою або деякими її органами, і то в усіх трьох державах. Така ситуація була в Угорщині 1956 року і в Чехо-Словаччині 1968 року. В обох випадках державна влада опинилася в добрих руках або повнотою, або достатньою мірою.

Якби такий самий ступінь перебрання влади був досягнутий у всіх трьох країнах і якби була готова концепція спільного використання цього стану, то, можливо, але тільки можливо, що ці три країни утворили б спільний фронт і спільний політичний організм проти СРСР.

Ми поминули тут кілька засадничих елементів. Щоб дійти до тихого порозуміння, щоб на його підставі успішно діяти, мусіла б бути віра, що вдасться не лише створити спільний фронт і чинити успішний опір СРСР у випадку одночасних робітничих заворушень, але також, що ця політична концепція буде тривалою на довше майбутнє.

І тут, особливо щодо Чехо-Словаччини після 1968 року, насуваються побоювання: чи це здійсненне. В Угорщині вже від двадцятьох років не було жодних заворушень. Отже, виринають сумніви, чи можна розраховувати на ті суспільства, щоб вони самі здобулися на достатній ступінь віри і волі до повстання. Треба усвідомити їхню ситуацію: в 1956 і 1968 роках Захід розчарував їх, а 1968 року в нападі на Чехо-Словаччину брали участь також війська Польської Народної Республіки. Не знаю, якою мірою вплинуло це на ставлення чехів і словаків до польського суспільства, але важко було викресати у них піднесення, успіх якого майже виключно залежав би від постави і дії польського суспільства. Зрештою, і в Польщі, може, не вистачало б віри в таку розв'язку, в якій Польща мала б стати найсильнішим фактором. Особисто я не вірю в таку розв'язку, бо просто не бачу, як зміг би постати такий твір — Польща-Чехо-Словаччина-Угорщина. А йдеться передусім про віру як серед власних громадян, так і про віру решти світу, що такий новопосталий твір був би життєздатний і тривалий.

Повернемося до головної теми — зламання російського імперіялізму. Чи така розв'язка досягнула б цієї мети? Ні! Бо російський імперіялізм становив би далі загрозу. Чи посталий державно-політичний твір міг би стати переконливим партнером для інших держав чи народів, які бороняться перед російським імперіялізмом? Тільки деякою мірою. Тривання нового політичного організму було б радше кон'юнктурним, бо він спирався б передусім на добру волю Заходу. Але що ж тоді із Східньою Німеччиною? Якби там комуністичний режим упав — вона перестала б існувати. Іншими словами, наступила б політична перебудова Середньої Європи. А все таки цей новий уклад сил ще ніяк не здійснював би головної мети: зламання російського імперіялізму, бо Радянський Союз залишився б далі великою потугою, від Калінінграду до Пруту і гирла Дунаю.

Абстрагуючися від того, що здійснення такої концепції важко собі уявити, виринає запитання, а що з Україною? Чи залишиться вона далі під пануванням Москви? Подумаймо, за єдино яких умов міг би постати твір Польща-Чехо-Словаччина-Угорщина. Він міг би постати лише тоді, коли Москва не мала б сили втручатися, коли вона була б дуже ослаблена всередині і zagrożена ззовні. Загрозу ззовні трудно уявити собі після домовлень у Гельсінкі. Якби СРСР був послаблений внутрішніми труднощами до тієї міри, що не відважився б інтервенювати в Польщі, Чехо-Словаччині й Угорщині (втративши ще й вірного союзника в особі Східньої Німеччини), то це була б винятково сприятлива ситуація для перебудови і Середньо-Східньої Європи і всього Радянського Союзу, за умови, що була б готова концепція нового укладу сил.

Іншими словами, визволення Середньої Європи з-під панування Москви є так само правдоподібне і неправдоподібне, як знищення самої російської імперії. Якщо загалом маємо висувати якусь програму на майбутнє, якщо маємо вийти поза лише тривання і очікування, вийти поза тільки пасивну поставу, то нічого не промовляє за те, щоб задовольтися мінімалістичними плянами. Немає жодних передумов теоретичних, історичних і практичних, задля яких ми мали б штучно звужувати нашу візію. А щоб опрацювати конкретну політичну програму для країн під радянським пануванням, треба мати візію майбутнього, візію, яка зображувала б реальний і тривалий політичний організм. Візія не може бути туманною, а коли мова про основні аспекти, то вони мусять бути ясно конкретизовані.

Візія майбутнього політичного ладу в Середньо-Східній Європі вимагає здійснення наступних засадничих умов. Передусім постання політичного твору довкола осі Варшава-Київ, бо такий твір зможе успішно протиставитись Росії. Щойно тоді відсунеться загроза російського імперіялізму і створяться умови для приєднання інших держав і народів до двох головних партнерів — України і Польщі. Щойно постання такого польсько-українського твору відсуне загрозу російського імперіялізму і щойно тоді менші народи зможуть політично приєднатися до нього.

(Додатковим елементом у такому укладі сил є те, що ніхто не буде боятися шовінізму і великодержавництва поляків. Україна є простором і кількістю населення набагато більша, диспонує потужнішим господарським потенціалом, а українці з організаційного погляду принаймні дорівнюють полякам або й перевищують їх. Спираючися на досвід міжвоєнного часу і на організаційний стан еміграції, я схилиюся до тези, що українці таки перевищують поляків. Угорці ніколи не виявляли якогось страху перед поляками, а чехи і словаки почувалися б певніше, коли б сильніша Україна рівноважила Польщу).

До цього часу я доводив конечність висунення концепції самостійності і повної політичної, устроєвої і господарської незалежності Польщі і України від Москви та креслив візію майбутнього укладу сил в Середньо-Східній Європі. Але я ще нічого не сказав про те, як дійти до цього. Політична програма це не лише візія, але й етапи здійснення її, етапи, які пов'язують нинішній стан зі станом, до якого ми прагнемо. Програма мусить бути реальною і передбачати своє здійснення.

Тому, мабуть, пожвавилось зацікавлення програмами як серед українців, так і серед поляків, бо всі відчують, що зайшли зміни, які можна повернути на свою користь, які можемо приспішити і якими треба відповідно керувати.

Згадав я вже, що ця стаття є дещо переробленою версією

статті, призначеної для польського читача, яку я почав у березні і закінчив у червні 1976 року. Щойно в серпні я ознайомився із скороченою доповіддю Костя Зеленка на українсько-польській зустрічі в Чикаго, у березні того ж року. Наведу чотири речення з доповіді Зеленка:

"Після росіян поляки й українці є найчисленнішими народами в цій частині Європи. Порозуміння між ними становитиме підвалини і заохоту до співпраці інших поневолених російським імперіялізмом народів. Радянський Союз боїться особливо двох речей: загрози з боку Китаю і польсько-українського порозуміння". А закінчив Зеленко свій виступ такими словами: "Об'єднані — ми перемагали, розсварені — програвали".

Ці чотири речення є фундаментом того, що я називаю програмою. І характеристичним є те, що приблизно на той самий час визрівала майже ідентична концепція в українських і польських головах.

Є тавтологією у політичній думці твердження, що уряди спираються на погодження і толерантність або на згоду тих, ким керують. Це стосується як устроїв, які спираються на вільно висловлену волю людности, так і тоталітарних устроїв і, врешті, режимів, накинених чужою потугою. Якщо режим накинений силою або здійснився шляхом революції, то може слідувати період шумування або бунтів, внутрішньої боротьби тощо. З моментом, однак, коли вони погаснуть, хоча нова влада і не має підтримки суспільства, вона не натрапляє на пасивний чи активний опір. Тоді чи то з виснаження, цинізму, а чи з реалізму доходить до укладення взаємин між керуючими і керованими. Це можна назвати толеруванням або згодою керованих. У певних обставинах керовані відкликають свою згоду, що не конче мусить доводити до збройного повстання. Пасивний опір Ганді і його визнаців проти британського панування був чимось у тому роді. Але найкращим прикладом є "празька весна". У Чехо-Словаччині режим практично заламався, всі прагнули зміни і мали перед очима цю зміну. Всі мали не якусь далеку і туманну візію, а конкретний устрій, який прагнули здійснити. І здійснили його, але він не міг втриматися під ударами збройної інвазії.

Теорію згоди (так її називаю) і евентуальне відкликання згоди суспільством, як шлях до усунення комуністичних режимів, пов'язаних з Москвою, я з'ясував у статті, висланій до однієї редакції ще перед червневими подіями в Польщі. Там стояло: "Без жодної конспірації люди єднуються. Знають, на кого можна поклатися, а кого вистерігатися". Не сповна тиждень пізніше події в Польщі підтвердили це повнотою. Зрештою, знаємо про це ще з подій грудня 1970 року. Натепер у Польщі маємо приклад повного відчуження влади від суспільства. І маємо докази на те,

що також частина апарату є готова зараз же перейти на бік суспільства, коли б лише заблисла надія на справжні і тривалі зміни.

Відібрати владу від теперішніх режимів не справляє непереборних труднощів. Це може прийти шляхом загального відкликання толерантності суспільства, тоді держава просто перестане функціонувати. Якщо стануть усі фабрики і заводи, всі суспільні послуги, якщо військо займе пасивну або вичікуючу поставу, але настільки виразну, що режим не відважиться вжити війська до репресій, а з другого боку, військо буде готовим ставити опір російській інвазії, то режимові залишаться лише міліція. Але її в такій ситуації огорне панічний страх, бо вона усвідомить собі, що її чекатиме.

Непотрібними є всяка конспірація і навіть організація, повстання типу 1830, 1863 років, Варшавського повстання чи угорської революції 1956 року. Уже тепер існує достатня однастайність, достатня суцільність і об'єднання польського народу. Іншими словами, суспільство може виступити як один, бо відчуває і реагує тотожно. Суспільство має досить комунізму і досить залежності від Москви. Воно напевне готове було б виступити як один, якби мало перед собою виразну і конкретну програму.

Маю враження, що часткової програми, такої, що охоплювала б Польщу, Чехо-Словаччину й Угорщину, ніяк не вистачає. У Польщі молодь уже кілька років тому співає пісню про великого і сильного брата на сході і про ще сильнішого і більшого брата далеко на сході. Ця пісенька постала спонтанно, але вона висловлює відчуття, що нинішній Китай є важливим фактором. Маю враження, що сприйнятна була б тільки така програма, яка скерована на головну загрозу, на Москву, і живила б надію на успіх, на тривалі істотні зміни.

За життя цілої генерації ніхто не накреслив Польщі і полякам нової політичної програми. З хвилиною, коли розвіялись ілюзії, пов'язані з політикою визволення, полякам присвічувала єдина ціль — витримати і не піддатися. Натепер ситуація змінилася з багатьох поглядів. Якщо йдеться про уклад сил у світі, то Китай виріс на потугу, і вже навіть говорять про трикутну рівновагу сил. У Польщі суспільство звалило вже один уряд, а від другого вимусило нечувані поступки. У зв'язку з цим суспільство відчуває велику силу, якої не придушить всілякий шантаж, ув'язнення робітників тощо. Це почуття сили є таке велике, що на нього зважають і кремлівські можновладці. Мабуть, тому і не дійшло до збройної інтервенції радянської армії в 1970 році. Суспільство реагує солідарно, бо підлягає діянню тих самих сил. Те, що діється на побережжі, знаходить негайно відгомін у Лодзі, Жирардові, Катовіцах. Але те, що діється на Україні, в Литві чи

деінде в Радянському Союзі, проходить у Польщі майже без відгомону. Існує деяке почуття солідарності з усіма народами під пануванням Москви, але воно не виявляється в дії.

Успішні задуми розвалити російську імперію залежать від поширення солідарності принаймні на Польщу й Україну. Як дійде до відмови керованих коритися, це повинне статися одночасно на великому просторі, якого радянська влада не зможе опанувати. Ідеться про одночасність, від якої все залежить. Як дійти до такого стану? Солідарність базується передусім на свідомості. І в Угорщині двадцять років тому, і в Чехо-Словаччині вісім років тому, і в Польщі шість років тому та в цьому році була спільна свідомість тиску і несправедливості, а передусім залежності від Кремлю. Загально — це свідомість спільної долі, яка пов'язує Польщу, Чехо-Словаччину, Угорщину й Україну. Це ясне і безсумнівне, але, на жаль, не всі здають собі з цього справу. Не йдеться лише про спільну свідомість і солідарність, важить передусім відчуття сили. Воно скріплюється у спільних акціях. Події на польському побережжі і цьогорічні події, далі протести і листи скріплюють почуття сили. Зрештою, це почуття сили є умовне; суспільство усвідомлює власну силу через конфронтацію своїх виступів з реакцією влади. У Чехо-Словаччині події йшли іншим шляхом, бо суспільство поступово усвідомлювало свою силу супроти прихильників давнішої, твердої лінії режиму. Але суспільство не було підготоване до конфронтації з іншою силою, збройною інтервенцією Радянського Союзу. Тому прийшло глибоке розчарування. "Празьку весну" знищила радянська армія. Участь польських військ в інвазії мала лише символічне значення. Заманіфестовано тим, що чехи і словаки не можуть розраховувати на солідарність з поляками. Найважливіше було те, що радянські війська не мусіли інтервеніювати одночасно також у Польщі, в Угорщині, в Україні.

Солідарність поляків виявилася після провокування їх деякими заходами влади. У Чехо-Словаччині солідарність мала інший характер, була виразом надії на краще завтра. В Угорщині мотором подій були як реакція на заходи влади, так і надія на краще майбутнє.

Доходимо до двох підставових чинників, конечних для солідарного виступу суспільства: почуття спільної свідомості та сили і надії. Як досягнути їх? Шляхом усвідомлення у шораз ширших колах того, що неможлива жодна зміна на краще без відкинення комунізму і російського панування. Відкинути комунізм і панування Москви не зможе жоден народ окремо. Це можна здійснити лише спільними силами. Конечною передумовою є передусім згода двох народів — українців і поляків — найчисленніших народів на цьому просторі після росіян.

Роз'яснювальна кампанія є тепер цілком можлива радіопересиланнями. Радіо відіграє уже тепер велику роль, а може відігравати величезну, якщо подаватиме те, що відповідає найістотнішим потребам і прагненням суспільства. Різні епохи і різні умови вимагають своєрідних метод дії. За доби засобів масової інформації не є конче потрібні і доцільні конспірації, кольпортаж нелегальних писань тощо. Підготову громадської думки можна вести безпосередньо і масово.

Щоб досягнути синхронізації виступів, треба підготувати думку всіх народів, які беремо тут до уваги. Передусім вивиснювати їм спільність долі. Не *Голос вільної Польщі*, як давніше називано, а інший голос, голос усіх мешканців тієї частини Європи, які відчують однаково, прагнуть того самого, але не конче усвідомлюють, що їх разом понад сто мільйонів. Така послідовна інформація та вплив протягом років, може, навіть і десятків років (не дивуйтесь, адже західня радіокампанія триває вже ціле покоління) напевно матиме успіх.

Але таку кампанію мусить хтось провадити, хтось, хто докладно знає, чого прагне тим досягнути, хто достосовує до того відповідні заходи і методи. Заходи не можуть обмежуватися тільки радіопересиланнями до наших країн. Вони мусять бути підтримані заходами створити наставлення тих кіл на Заході, які матимуть вирішальний вплив на майбутній уклад сил у світі. З цього погляду українці можуть віднотувати немалі досягнення, а з упливом часу підготувати ґрунт до поширення пропагованих політичних концепцій. Українські наукові осередки в США, наприклад, при Гарварді, можуть впливати на погляди американської еліти. Справа вільної України з упливом часу може стати таким загальним гаслом, як гасла деколонізації, які в Америці завжди знаходили широкий відгомін.

Вплив на наші країни вимагає якихось організаційних форм і якоїсь підтримки. Ідеться про те, щоб радіопересилання були скеровані своїм змістом на поставлену мету. Приймаючи постання політичного твору, який охоплюватиме Україну і Польщу, мусимо покликати до життя один керівний осередок для дії тут, на чужині. Для реалізації цього завдання повинен постати виконавчий орган, що керуватиме всією кампанією. Його методи дії та окремі етапи здійснення поставленої мети мають випливати з передбачуваного майбутнього стану, а не з нинішнього. Нинішні політичні організації спираються на минулому і з минулого виводять свої мандати. Вони ніяк не здібні до дій, які передбачено. А дія мусить бути ефективна, і керуючий нею орган мусить бути здібний до адаптації і практичних завдань. Коротко кажучи, він має дивитись у майбутнє, а не в минуле.

При такій поставі можна буде довести до того, що, наприклад,

заворушення у Дніпродзержинському, Києві, Прилуці чи в сусідньому з УРСР Новочеркаську, які виникли, як у Радомі чи Урзусі через незадоволення робітників побутовими умовами, дістали б такий самий розголос у світі, як червневі події в Польщі. Бо тоді з протестами виступатимуть усі зацікавлені, ті, в кого вже виробилося почуття спільної свідомості і солідарності. Спільними акціями скріплюватиметься це почуття. Спрощуючи справу — керуюча організація мала б стати ембріоном майбутнього політичного твору.

Політичний твір, який має прийти на зміну нинішньому укладові сил у Середній і Східній Європі, мусить постати найперше в людських головах, а щойно тоді набрати реальних форм. Така вимога не є фантастична чи непрактична.

З деякого погляду я зайшов дуже далеко. Накреслені тут цілі здаватимуться декому нереальними, але все таки вони з'ясовані ясно. Накреслені методи дії служать здійсненню цих цілей, хоча, очевидно, не сказано тут усього. Не було мови про засоби.

Існує одна потуга, яку не так давно трактували всі як вірного союзника Радянського Союзу, пізніше як його суперника. Мова про Китай, в якому тривають далі глибинні внутрішні процеси, висліді яких ще не знаємо. Незалежно від устрою, Китай у своїй політиці керується мотивами великої потуги. Одним з елементів політики Китаю є прагнення відзискати давнє становище в Азії. І це він робить з енергією і послідовністю потуги, яка збудилася після сторіч безсилля і безвладдя. Китай прагне витерти з пам'яті приниження й упокорення, яких він зазнав особливо з боку "варварської" Росії. Китайці називають керівників підрадянського бльоку "новими царями" російської колоніальної імперії, яка гнобить неросійські народи Європи й Азії. Знаємо, що конфронтація з СРСР та суперництво з ним на теренах господарсько слабо розвинених країн становить для Китаю важливу справу. Варто дослідити, як Китай поставився б до українсько-польської концепції, вістря якої скероване проти російського імперіалізму.

Послідовна, запланована на довшу мету акція, про яку тут мова, вимагає фінансової бази і розуміння з боку тих, хто готовий був би дати таку базу. Діяльність радіо вимагає також політичної і теренової бази. Адже неможливо її вести з "піратської радіостанції" на кораблі.

І зрештою, треба порушити ще один аспект. Маючи справу з таким ворогом, як Росія, треба бути готовим і на деякі російські заходи. Маю на думці провокації. За царського режиму провокації були дуже успішні. Вдалі з погляду влади провокації зуміли притупити або й знесилити на цілі десятиріччя визвольні й революційні рухи. Чи й тепер провокації є такі загрозливі, як

колись? Виключаю тут сталінські методи, бо за Сталіна провокації були лише претекстом для всіляких "чисток".

Провокації ліквідували існуючі угруповання чи організації або підмінювали їх із середини і деморалізували. Вони могли служити як зброя для знищення деяких груп з ліберальнішими поглядами. Подібні провокації могли бути корисні владі так довго, доки вони були скеровані проти незначної меншости, при чому велика більшість була пасивна. В акції, яку ми передбачаємо, головною передумовою є її рівномірність. Адже йдеться про те, щоб у суспільствах викликати почуття спільної свідомости і сили. Тому подібні провокації можуть мати успіх тільки до деякого часу. Після досягнення достатнього рівня свідомости провокації лише скріпляли б солідарність і почуття спільности інтересів. На певному пункті розвитку влада уникала б провокацій, бо це загрожувало б їй великими вибухами. І якраз тоді ми досягнули б стану готовости, стану напередодні відкликання згоди керованих підлягати керуючим на таких великих просторах імперії, і Москва не могла б із тим упоратися.

Український робітник протестує проти злиденних умов життя в УРСР

Новий документ самвидаву з СРСР, що дістався за кордон, — це вимовне свідчення про важку долю родини українського робітника з Одеси, у країні т. зв. "перемігшого соціалізму". Автор документу розгортає перед читачем зворушливу картину злиднів та знуцання над елементарними правами людини в СРСР. Документ, що є зверненням до міжнародних чинників з проханням про дозвіл поселитися за кордоном, передаємо в цілості за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 4 січня 1977 року.

До урядів США, Англії, Канади, Австралії, ФРН і Франції,
Міжнародному Комітетові прав людини, м. Женева
Міжнародному Червоному Хрестові

від

багатодітної робітничої сім'ї Рядянської України,
гр. Сірого Леоніда Михайловича, що проживає
у місті Одесі 270005, вул. Фрунзе 199, кв. 128

Звернення

Шановні леді і джентлмени, батьки і матері, брати і сестри демократичних країн Заходу, допоможіть нам виїхати з СРСР; ми не можемо тут жити і працювати через низький наш прожитковий мінімум і переслідування з боку адміністрації.

У мене сім'я складається з 8 осіб. Я, Сірий Леонід Михайлович (39 років), жінка, Сіра Валентина Леонидівна (31 рік) і шестеро маленьких дітей. Старшому синові Едикові — 13 років, дочці Вікторії — 11 років, дочці Ларисі — 8 років, дочці Ріті — 5 років, дочці Оксані — 3 роки, маленькому синочкові Владиславові — 1 рік і 5 місяців. Я працюю токарем у судноремонтних

майстернях Ільчівського морського рибного порту. Заробіток мій у середньому 180 карбованців чистими у місяць. Одержуємо доплату на троє менших дітей — 37 карбованців на місяць (за новим законом). Це по 12 карбованців на дитину до восьмого року життя; коли дитині минуло вісім років — 12 карбованців вже не платять. Ще отримую 12 карбованців соціального забезпечення на маленького синочка — до п'ятого року життя. Жінка не працює, бо діти малі. Троє дітей вчать у першу і другу зміну, троє менших удома. Разом наш сімейний прибуток на місяць — 200-236 карбованців на вісім осіб. За помешкання з газовою плитою та водогоном, без гарячої води, платимо 20-23 карбованці на місяць (гаряча вода, як і холодна, коштує 60 копійок з особи на місяць). Після оплати помешкання нам лишається 170-200 карбованців. Це і на харчування, і на міський транспорт, і на книжки, зошити, ручки, шкільний одяг і так далі — усе з цих грошей. А їх дуже мало. Після всіх закупів та розподілів у нас лишається на харчі 15-20 карб. на особу на місяць. І нам постійно доводиться голодувати, а слабші до того ж хворіють. Ми постійно голодуємо, особливо у другій половині місяця, бо живемо на аванс 60 карб., до розрахунку за місяць 80-120 карб. Аванс дають 19 числа, розрахунок за місяць — 7 числа. І так з місяця на місяць, з року на рік. Лікарі кажуть, що наші організми вкрай ослаблені, виснажені. Тому й застуджуємося. У нас брак вітамінів і товщів, тому недостача гемоглобіну, і втрата свідомости, і пізній рахіт у дітей. Все це результат поганого харчування. А будете, кажуть, добре харчуватися, усі будете здорові. А заробити більше адміністрація не дає; постійно знижує розцінки і підвищує вимоги до робітників. У висліді заробітна платня топчеться на місці або росте надто повільно і не встигає за базарними цінами, які все зростають. Та, не зважаючи на всі турботи і бідкування, я все ж намагаюся працювати краще — може, керівництво змипосердиться і дасть мені змогу заробити так, щоб я міг прогодувати свою чималеньку родину. Норму я виконую на 140-150%, більше як на 140% працювати не дають. Не п'ю, не курю, прогулів не роблю. І я не був спроможний виробити більше як 140%. Моя робоча кваліфікація і мій робочий досвід, моє вміння — дозволяють підвищити розряд (у мене зараз четвертий розряд токаря), я склав практичний іспит з оцінкою "добре", та до теоретичного екзамену мене не допустили, відмовили; мовляв, на виробництві немає токарних робіт на судноремонті п'ятого і шостого розрядів. Щобільше, адміністрація не дозволяє, за тим розрядом, що я маю, заробити більше. І щоб я не вийшов з рамок встановленої десь вище зарплати, мені не дають нарядів зразу, щоб легше було обдурювати мене при розрахунку. І якщо в кінці місяця виявляється, що я виробив на більшу суму, ніж хотіли б мені дати, то у наряді підтирають ними ж написані суми, час праці

і ставлять таку суму, яка не перевищує встановленої норми зарплати, тобто підганяють суму. Я не підписував наряди, тому що не був згідний з загальною сумою, зазначеною в нарядах. Скаржився у вищі органи; та мої листи, не читаючи там, відправляли назад тому, на кого я скаржився. А скаржилися ми (я і моя жінка) і в газету *Знамя коммунизма*, і в обласну профспілку харчової промисловости, т. Котовському, і в центральні органи; зверталися до Терешкової в журнал *Людина і закон*, до Афанасьева і на багато інших адрес. Я був незадоволений таким становищем, почав протестувати, висловлювати незадоволення вголос, писати скарги, відмовлявся ходити на політзаняття. Я вважаю, що на роботі треба працювати, а не займатися демагогією, гаслами, захликами і засіданнями — і говорю це прямо в очі керівництву. У результаті мене переслідують, називають антирадянщиком.

Щоб вирватися із злиднів, я почав просити дати мені можливість працювати за кордоном, у порту Дакар, на ремонті радянських суден. Мені відмовили. Бояться, щоб я не розповів про своє життя за кордоном. І ще я просив влаштувати мою жінку прибиральницею там, де я працюю. Я б допоміг їй прибирати цехи після роботи. І в цьому мені теж відмовили. Звертався за місцем мешкання до райкому партії і райвиконкому, до Іванової, щоб допомогли влаштувати жінку прибирати під'їзди у нашому чи сусідніх будинках (зарплата 60 карб. на місяць). І тут відмовили. Посміялися й образили. А місця на ту роботу були вільні. А наш кербуд, він же депутат райвиконкому, т. Антонюк (бездушна і безжалісна людина), знав про наше скрутне матеріяльне становище, але прийняв на роботу жінок, які йому подобалися, деякі з них уже працювали на інших місцях, себто вони значилися працюючими в інших установах. Не дивуйтеся, деякі працюють на кількох роботах рівночасно, себто значаться і отримують гроші. Важко сказати, яка від роботи користь: адже доба має 24 години, коли ж вони встигають зробити ще й хатню роботу? Адже вдома треба і попрайти, і у крамниці постояти в черзі, і приготувати їжу та багато іншого.

Давали нам допомогу — 30 карб. на рік. Та така допомога, мов крапля в морі, для нашої сім'ї. І в результаті у нас немає навіть прожиткового мінімуму, встановленого на XXIV з'їзді КПРС — 50 карб. на людину. У нас 8 осіб, значить моя мінімальна зарплата повинна бути 400 карб. на місяць. Хоч і на ці копійки люди також погано живуть, а у нас і тих немає. А державна торгівля не завжди забезпечує товарами, а деякі продукти просто відсутні у крамницях (наприклад, картопля, капуста, буряки, морква, цибуля, часник і т. п.). І нам, щоб зварити бодай два рази на місяць борщ — просто неможливо. А на базарі у людей — дуже дорого,

наприклад, кілограм картоплі коштує 80 копійок, цибуля — 3 карб., часник — 7 карб., морква — 2 карб.; молоко дістати у нас важко. Молоко у цельофановій торбинці коштує 27 коп. літр; розливне ж молоко настільки обезтовщене, що його майже неможливо назвати молоком. Десять разів на місяць ми купуємо розливне молоко по 4-5 літрів на день, а решту часу — по одному літру, для найменшого. Найдешевша ковбаса коштує 2,20 карб., ковбаса з відпадків — 1,60 карб. Її ми купуємо 1-2 рази на місяць, іноді три, та це дуже рідко (у дні получки). Масло купуємо 1 кг на місяць — воно коштує 3,50 карб. М'ясо у магазині буває дуже рідко, та ми за все життя якщо і купили 4-5 разів, то не більше. Так що чи воно є, чи його немає, нас це не хвилює. Воно коштує в крамниці 2 карб. кілограм, а на базарі 3,50-4 карб. Ягоди, фрукти, овочі, кавуни, дині також проходять повз нас. Яблука літом коштують 50-60 коп. кілограм, взимку — до 4 карб. Меду, сала, яєць — також ніколи не купуємо. Мед на базарі коштує 7 карб. кілограм, а у крамницях, якщо б ви і хотіли купити — його немає. Хліб у крамницях продають по 2 кг. на руки, цукру 1 кг, не більше, крупів — 2 кг. Ціна на хліб — один буханець (один кілограм) — 28 коп., 26 коп., 20 і 16 коп. Вермішель раніше коштувала 32 коп. і 52 коп. кілограм, зараз вермішель у продажу тільки за 52 коп., хоч якість її така, як була по 32 коп., на руки дають не більше, як один кілограм. Ціни на цукор — 94 коп., 84 коп. і 78 коп. кілограм. Ми беремо на місяць 15-18 кг. (для цього доводиться багато разів стояти у черзі, бо дають 1 кг. на руки). Одяг носимо майже весь з чужого плеча. А у крамницях він дорогий і для дорослих, і для дітей. Та мусимо ж купувати. Щоб купити мені зимове пальто треба заплатити 100-120 карб.; простенький костюм — 78 карб., осіннє пальто теж 100 карб., штани від 15 до 27 карб., сорочка від 7 до 15 карб., майка — 1,50, труси — 1 карб., взуття — 10-40 карб. На жінку приблизно так само: прості жіночі чоботи — 35 карб., а назагал на прилавках крамниць стоять чоботи ціною 60-70 карб. Взуття для маленьких дітей коштує 3-6 карб., більшим дітям — 8-15 карб. (а якщо коштує дешевше, то його довго не поносять). Арабські джінси — 17 карб., угорські — 21 карб. (це ж державна спекуляція). Прості байові дитячі сукенки — 4-5 карб., дитяче пальто зимове — 22-35 карб. У нас рекламують безкоштовне навчання у школі, та як багато там вимагають, то нам навчання у школі також обходиться у копійку. То купіть тапочки, то замініть їх на чешки; спортивний костюм, купальний костюм, стрічки... Та і так дуже багато потрібно для школи: підручники, шкільна форма, парадна форма, краватки, форма піонерська, зошити, щоденники, олівці, ручки, пенали, пластилін, конструктори, циркулі, гумки; та ще здайте гроші на подарунки, на марки у фонд миру, на газети... Ми раді були б їх всім забезпечити та, купивши тільки най-

необхідніше, позбавляємо себе навіть кусня хліба. А доводиться купувати часто і багато, бо у нас три школярі. Діти до школи, а я на роботу йдемо, не снідавши. Вечеряти теж не вистачає на всіх. На миський транспорт у мене йде 3-5 карб. на місяць. Ліки теж не безкоштовні (безкоштовно даються тільки депутатам, персональним пенсіонерам чи їм подібним). Ми одержали помешкання — 5 кімнат площею 60 кв. метрів; одержали його після довгої проволочки через Президію Верховної ради СРСР у 1974 році. Витратили багато здоров'я, сил та грошей — на подорож до Москви, поки отримали помешкання. І то дали нам останній поверх — дев'ятий, де часто псується ліфт, влітку жарко і не доходить вода, а взимку холодно і опалювальна система заливає стелі, а помешкання стоїть у цвілі і сирості. Ні меблів, ні холодильника у нас нема (стілець подорожчали, 1 стілець коштує 6-11 карб.). Не вистачає ковдр. Все, що є, — поступово зношується, а купити з кожним днем усе важче.

Що означає нестерпне, принизливе й безкорисне листування, може зрозуміти тільки той, хто жив у Радянському Союзі. Тут реклямується увага до листів робітників, а насправді робітників ні про що не питають, навіть не звертають уваги на скарги, протести, вимоги. А якщо трапиться впертий клієнт, то йому можуть сказати: "У вас нездорові думки, і ми можемо вас підлікувати", як говорили в Москві, у ЦК КПРС. А в Києві, біля будинку ЦК, підганяли спеціальну машину, щоб забрати мою жінку, яка приїхала із скаргою. Та, дякуючи стороннім людям, робітникам-тинкарям, які ремонтували будинок навпроти, її не змогли взяти, а діти у цей час кинулися урозтіч.

Всі листи і скарги, як я вже говорив, відправляють до тих осіб, на яких скаржишся. І потім уже тримайся. Так було і з нами, коли ми добивалися помешкання, і зараз, коли я домагаюся зарплати. Навкруги нерозуміння наших потреб і насміх: "Що, у вас світла не було, що багато дітей наплодили". Як про скотину говорять. А деякі говорять і так: "Хто не працює, той не їсть". У мене не працює жінка і шестеро маленьких дітей. Отже, їсти і вдягатися вони не повинні. Чи не тому люди намагаються не мати багато дітей, а деякі лишають їх у парках, убиральнях чи де трапиться. А між тим родина Ульянова (батька Леніна) теж була багатодітна, і там працював тільки батько; та у ті "жорстокі" часи вони могли прогодувати свою сім'ю, няню, служницю і дворових, мати не один дім і дати вищу освіту дітям; і вони були незадоволені.

А ми живемо у "щасливий" час будівництва комунізму і не можемо прогодувати на свій заробіток трохи більшу сім'ю.

Про культурне життя вже і мови нема. Ні газет, ні журналів не передплачуємо, у театри, кіно — не ходимо. До музичної чи ще будь-якої школи дітей віддати не можемо — ці школи платні. На

море не ходимо купатися, тому що море збільшує апетит, а у нас він і без моря вовчий.

Звичайно, живуть у нас так не всі. Та ми не належимо до упривілейованої касти. Ми проста робоча сім'я. У нас робітник не має права вимагати підвищення зарплати. Ми маємо право на труд і зобов'язані покійно підкорятися, мовчати й одержувати за свою працю мізерні копійки, без розрахунку на сім'ю. А раніше, як кажуть старі, давали землю селянам за кількістю членів родини.

За останні 5 років часто почала у нас практикуватися — для виконання пляну — праця у вихідні дні, хоч вона не оплачується. За цю роботу дають відгули тоді, коли це вигідно аміністрації. Я вже не говорю про суботники та недільники і про праця "за того парня, что погиб на войне" (є і такий заклик), їх у нас загинуло 20 мільйонів. У тому числі і мій батько. (Їх треба поминати, відправляти панахиди, а не працювати за них). Це ми, бачите, зобов'язані у порядку громадського боргу. Людей, хто критикує таку праця за "мертві душі", — судять. Людей, які захищають право робітників на страйк і всякі протести, — саджають до психлікарні. Людей, що підтримують висловлювання О. Солженіцина, А. Сахарова — ловлять на вулицях і судять нібито за хуліганство. Я сам був свідком такого безчинства.

Бачачи все це і відчуваючи на собі, ми упевнились у тому, що у нас людина праці не має права на протести; профспілки також не мають прав і не намагаються їх мати. На всі наші листи — лише залякування та насміх. Ми вирішили написати листа XXV з'їздові КПРС з проханням — відпустити нас за кордон до будь-якої капіталістичної країни. І ще написали їм, що грошей у нас нема, і всі витрати переїзду нехай візьмуть на себе.

А до Вас, шановні джентлмени, також дуже велике прохання, допоможіть нам у виїзді, і як можна швидше. *Поки ми зовсім не загинули.*

Ми всі здорові, але вщент виснажені. Ми сподіваємося, що Ви приймете нас у свій світ.

Допоможіть нам, не дайте померти від постійного недоживлення. Байдужість — це теж злочин перед Богом.

А таким керівникам нехай буде соромно, що їх робітник не в стані прохарчувати свою родину, а годувати народ обіцянками і гаслами — соромно. Допоможіть, будь ласка, нам поїхати. Хотілося б у Америку чи Канаду. У Канаді теж є українці, і нам легше було б з мовою. Ми теж українці.

Будемо чекати, якщо не помремо! Сподіваємося!

Вересень 1976

Сирій Леонид

Сім'я Леонида Сірого:

Сірий Леонид Михайлович, нар. 28 жовтня 1936, м. Слов'янське, Донецької області, українець.

Сіра Валентина Леонидівна, нар. 25 липня 1944, українка, В. Олександрівка, В. -Олександрівського р-ну, Херсонської обл.

Сірий Едвард Леонидович, нар. 12 квітня 1963, м. Слов'янське.

Сіра Вікторія Леонидівна, нар. 29 вересня 1964, м. Слов'янське.

Сіра Лариса Леонидівна, нар. 8 серпня 1967, м. Слов'янське.

Сіра Ріта Леонидівна, нар. 1 березня 1971, м. Слов'янське.

Сіра Оксана Леонидівна, нар. 19 листопада 1972, м. Слов'янське.

Сірий Владислав Леонидович, нар. 13 грудня 1974, м. Одеса.

Адреса сім'ї Сірого: 270 005, м. Одеса. вул. Фрунзе 199, кв. 128.

Леонид Сірий в обороні соціяльних, громадських, політичних і національних прав

Подаємо повний текст Відкритого листа Л. Сірого до Л. Брежнєва за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 16 лютого 1977 року. Лист поширюється зараз у самвидаві й недавно дістався за кордон.

Генеральному секретареві ЦК КПРС Леонидові Ільічу Брежнєву,

Відкритий лист — від робітника, громадянина Сірого Леонида Михайловича, батька шести дітей, УРСР, м. Одеса 270005, вул. Фрунзе 199, кв. 128.

Просимо Вас прискорити наш виїзд з Радянського Союзу, якомога швидше, в будь-яку із цих країн: Канада, США, Австралія.

16 лютого 1976 року ми послали на адресу 25 з'їзду КПРС листа, в якому детально з'ясували умови нашого життя і заявили наше

небажання жити так далі. Там ми писали, що на встановлений прожиточний мінімум життя, себто 50 карбованців на людину, — прожити неможливо. А ми й того не маємо. Нас 8 осіб, — я, дружина і шестеро дітей. Заробітку ми маємо 195 карб.; 36 карб. — доплата на троє дітей до восьмого року життя, плюс 13 карб. від Соцзабезу (соціяльне забезпечення) для малючка. Від цього відраховують податки, вплати до профспілки і за квартиру. Залишається коло 180-190 карб.

Взагалі я не буду повторюватися. Я неодноразово писав свого часу і до профспілок і до газет, і до Верховної Ради, і до ЦК КПРС, але ви не допомогли і не вважаєте потрібним навіть відповідати. І все таки я заторкну деякі питання знову. Я, як громадянин і робітник, безпартійний, член профспілки з 1952 року, заявляю Вам офіційно моє непогодження з політикою партії й уряду в таких питаннях:

I. а) Дуже мале зростання заробітної платні та її обмеження: як у нас, у відділі заробітної платні, кажуть: "Більше 140% ми вам не викроїмо".

б) Часто переглядають норми і розцінки. Так що ледве-ледве заробляєш 5-6 карб. на день, майже як за тарифом. А жодного покращення умов праці нема, все та сама техніка, все той самий брак інструменту. Працюю я власним інструментом. Так що виходить, що з робітника витискають більше поту і крови, а менше платять.

II. а) За останні роки, 1961-76, різко піднесли ціни в нашій країні, — в державній торгівлі на 30-40%, на продукти харчування — м'ясо, яйця, сало, масло й інші висококальорійні продукти. На ринку також піднесли ціни від півтора до двох разів — на мед, сало, м'ясо, сметану, фрукти та городину.

б) Обмеження на закупки продуктів харчування, як ось: 2 кг хліба, 1 кг борошна і макаронних виробів, 1 кг цукру, 0,5 кг товщі, масла та інших продуктів.

в) А масла, м'яса, картоплі, моркви, капусти, і багато іншого — часто немає.

г) Позамикали багато харчових магазинів, а повідчиняли на кожному розі магазини "Водка-пиво". Дітей годують горілкою.

III. а) Питання про полегшення багатодітним родинам трудящих. На жаль, жодних! У черзі показуємо наші дві книжки про нагородження медалями *За материнство*. І що ви думаєте, — молока і того не дістанеш. Говорять так: "Покажіть, де у вас написано в книжці про право брати харчі без черги і в необмеженій кількості?" Ми тільки здвигаємо плечима. Дійсно! Де є таке право для нас, багатодітних? Його просто нема. Треба хіба повісити медалі на груди — і хай діти, замість харчів, дивляться на медалі. А який глузд з них? Квартири багатодітним не дають добросовісно за законом, а якщо й дають то з обманом, або дають "На тобі,

небоже, що мені негоже". Як правило, погано ставляться до таких родин і в школі, і на праці, і в побуті.

б) Погана медична обслуга, не приїжджають на виклик швидкої допомоги, холодне ставлення лікарів. (Погана обслуга, погане лікування і харчування). Як у *Ревізорі* — добрий хворий і сам вилікується.

в) Немає жодних полегшень на ліки і лікарські листи, а на довідці не проживеш.

IV. Я не погоджуюся в питанні обмеження особистих свобод і прав громадян.

1а) У нас є свобода для пропаганди атеїзму, але немає свободи для пропаганди релігії. Немає друкованих видань і книг, журналів, газет, радіо і телебачення. Церкви і монастирі замикають під будь-яким претекстом, а про будову нових немає що й говорити.

б) Нашу профспілку об'єднали в єдину організацію, підпорядковану партії й урядові. Хоч існують профспілки портових вантажників, рибалок, моряків, металюргів і т. д. У кожного свої інтереси і проблеми. Профспілка повинна боронити права робітників перед партією і урядом. Вона повинна мати право на колективні протести і домагання підвищення заробітної платні, кращих умов праці і відпочинку. Керівні органи повинні обиратися і призначатися самими робітниками, а не політбюром партії. Профспілка і партія повинні бути одне від одного незалежні. Особливо це видно на прикладі місцевкомів, де насамперед подають готові списки місцевкому, укладені з осіб, які їм подобаються (підлабузників, товаришів при чарці), в партбюро, а потім роблять вигляд, немов їх обирає профспілкове зібрання.

2а) Такі вибори без вибору відбуваються у нас й у вищі органи влади. Десь там на партзібранні виступить якийсь там товариш з начальства або підлабузник і виставить кандидатуру свого шефа. Похвалить його — і вставлять у виборчий список. У бюлетені дають по одній кандидатурі, так що нічого вибирати. А навіть якщо і попадеться гарний депутат, то йому дають дуже мало прав і можливостей допомагати людям.

б) Наші громадяни позбавлені права протесту, демонстрацій, страйків й інших форм протесту. А скарги не помагають.

в) Інакодумаючих громадян переслідують органи міліції, КГБ, а на праці — начальство. Так було і є зі мною. За моє домагання піднесення життєвого рівня і заробітку — щоб мої діти і ми не голодували, не ходили босі і голі, щоб можна було давати гроші для школи і на різні інші потреби — мене переслідують. Не дають більше заробити п'ятого розряду, не влаштували жінки на плавмайстерні прибиральницею. Не дали візи на корабель, що пливе за кордон. Жартома або і серйозно називають мене

"ворогом народу" і антирадянщиком. Хто це говорить? Начальство.

г) Привернути права і даліше їх поширення національним республікам, зокрема Україні. Освіта — школи, університети — українською мовою. Установи також повинні вести діловодство українською мовою. Республіка повинна мати свої національні кадри в усіх ділянках життя.

г) Припинити кампанію цькування і наклепів проти різних вчених, письменників і поетів: Солженіцина, Сахарова, Твердохлебова, Буковського, В. Мороза, Н. Строкатої, Дзюби і Караванського. Дати їм право виступати на зібраннях, нехай народ сам вирішить, праві вони, чи ні. Звільнити політв'язнів Радянського Союзу. Геть цензуру з наших пошт і редакцій.

Ва) Випрацювати таку конституцію, де були б такі закони, які гарантують право громадян на свободу і які поклали б кінець діяльності КГБ. Хай вони полюють за ворожою розвідкою, а не влаштовують "полювання на відьом" за своїми громадянами — інакодумаючими.

б) Випрацювати правдиві закони про права на свободу слова, друку, виборів, зібрань, демонстрацій і страйків.

в) Закон про вільну еміграцію.

Лише в такій демократичній і квітучій країні ми погоджуємося жити і рости наших дітей.

Одеса, 14 листопада 1976 року

Сірий

"Створення Української групи в умовах УРСР — акт великої мужности"

З СРСР дістався новий документ: заява Московської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод на оборону подібної української групи, що створилася в Києві.

Подаємо повний текст заяви за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 28 січня 1977 року.

9 листопада 1976 року створилася Українська група сприяння під головуванням відомого поета та суспільного діяча Миколи Руденка.

Ми звертаємо увагу на те, що ті, хто на території України

намагається збирати і передавати громадськості інформації про порушення прав людини, а зокрема ті, хто хоче передавати такі інформації головам держав — наражаються на незвичайно важкі перешкоди, а це суперечить духові і букві Гельсінкських угод.

Не зважаючи на те, що формально Україна є повноправним членом Об'єднаних Націй, її не запросили на нараду в Гельсінкі; в її столиці на ділі немає кореспондентів західньої преси; фактично там немає і дипломатичних представників, що могли б приймати інформації. Спроби посилати поштою інформації про порушення Кінцевого акту, який говорить про людські права, не дають результатів, бо ми маємо докази, що листи такого змісту не доходять до адресатів.

Створення української громадської групи в обставинах, що панують на Україні, є актом великої мужності.

В перший день створення групи був організований бандитський напад на помешкання Миколи Руденка, і тоді каменем поранили члена групи Оксану Мешко.

Ми звертаємо увагу на небезпеку стосування кримінальних засобів до тієї групи, створення і діяльність якої суворо відповідає духові і букві Кінцевого акту, проти неї важко розпочати судове переслідування. Ми просимо світову громадськість виступити на захист Української групи і на майбутнє не випускати її зі свого поля зору.

Група сприяння виконанню Гельсінкських угод в СРСР буде помагати Українській групі в передачі інформацій кореспондентам і представникам голів держав, які підписали Кінцевий акт.

Ми сподіваємося, що уряди будуть відверто й офіційно приймати інформації про порушення статей Кінцевого акту, який говорить про людські права, від Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод.

12 листопада 1976

Л. Алексеева, М. Ланда, Ю. Орлов, А. Гінзбург,
А. Шаранський, В. Слепак

Збірник українсько-білоруських віршів 16-17 століття

DIE ALTESTE OSTSLAWISCHE KUNSTDICHTUNG 1575-1647. Erster Halbband, herausgegeben von Hans Rothe. Bausteine zur Geschichte der Literatur bei der Slaven, herausgegeben von Hans-Bernd Harder und Hans Rothe. W. Schmitz Verlag in Giessen, 1976.

НАЙДАВНІШЕ СХІДНЬОСЛОВ'ЯНСЬКЕ ВІРШОВАНЕ ПИСЬМЕНСТВО 1575-1647. Перший том, за редакцією Ганса Ротге. Серія "Цеглини до історії слов'янських літератур" за редакцією Ганс-Бернда Гардера і Ганса Ротге. В-во В. Шмітца в Гіссені, 1976.

У науковій серії, що її заснували два німецькі славісти, 1975 року появилася частина *Історії української літератури* М. Возняка німецькою мовою, а під кінець 1976 року перша половина збірника східньослов'янського віршованого письменства українських та білоруських авторів.

Цей збірник віршів (перший том містить вірші 1575-1620 років, другий, що незабаром появиться, сягає від 1620-1647) цінний посібник для вивчення початків віршування у східніх слов'ян. У ньому представлені культурні й церковні діячі 16-17 ст., що розгорнули були спершу у Львові та Острозі, пізніше в Вільні, Луцькому та Києві живу педагогічну, перекладацьку та богословську діяльність і чинили духовий опір єзуїтським школам та польонізації українських і білоруських земель. Відоме, що питомці українських та білоруських шкіл, що виникли за доби впливу гуманізму на Україні, поклали кілька десятиліть пізніше підвалини для новішої російської літератури, перенісши київські зразки на російський ґрунт; так само ж наші вчені розбудували у 18 ст. шкільництво в Росії. Зацікавлення німецьких славістів саме цією добою української культури допоможе напевно оцінити вклад українських і білоруських земель у культурний розвиток східнього слов'янства.

Збирання матеріялу, що увійшов до цього збірника, тривало від 1969 до 1973 року. Професор Ротге виявив тут надзвичайну наполегливість, використав свої зв'язки з різними університетами слов'янських країн, звідки дістав мікрофільми і фотостати. На жаль, саме бібліотеки й архіви України допомогли йому в цьому найменше (за винятком, може, Львова). Деякі твори цього збірника передруковуються вперше після їх появи в 17 ст., як, наприклад, *Лямент дому княжат*

Острозских. Фотостати цього твору видавець отримав з Національної бібліотеки ім. Кирила і Methodія в Софії, де зберігається єдиний його відомий примірник. Він вийшов на початку 1977 року окремою відбиткою під назвою *Lament domu knjazát ostrozkich (Lamentatio des Hauses Ostrog)*. 1603. Text. Übersetzung. Kommentar. Facsimile. Herausgegeben von Hans Rothe, Beiheft zu: *Die älteste ostslawische Kunstdichtung 1575-1647*, W. Schmitz Verlag in Giessen 1977.

Дослідник *Ляменту* подав у коментарі короткий нарис історії дому Острозьких, змалював ситуацію церкви на Україні, на переломі 16-17 ст., схарактеризував літературний жанр цього твору, який називає плачем, який однак взорується не так на народній творчості, як на дидактичній і духовній літературі Заходу. Далі він аналізує мову, віршовий розмір, композицію та мотиви твору. Ганс Ротге припускає, що автором *Ляменту* був Дамян Наливайко, вчений монах, що діяв в Острозі. У збірнику є також інші унікальні твори віршованого письменства, що друкуються вперше після їхньої появи в 17 ст.

При укладанні збірника видавець керувався принципом регіональним, бо ні принцип національної приналежності авторів, ні принцип мови віршів не забезпечував проглядности матеріалу. Відоме ж, що українські діячі жили й працювали у Вільні, білоруси в Києві, що М. Смотрицький писав також польською мовою. Так, у збірник увійшли не тільки вірші, писані церковнослов'янською мовою української та білоруської редакцій, але й вірші українських та білоруських авторів, що писали польською і латинською мовами.

У збірнику знайдемо твори Зизанія, Беринди, Герасима та Мелетія Смотрицьких, Христофора Філалета та багатьох інших авторів тих років. Зацікавлення професора Ротге цією добою вийшло з його праці над питанням літературного барокко в східних слов'ян, при чому він особливу увагу звертає на структуральний аспект письменства цієї доби.

Видавець поставив собі завдання представити віршовану творчість українсько-білоруських культурних центрів, як вони розвинулися у 16-17 ст.

До матеріалу, поміщеного в обох томах, додані бібліографічні та джерельні показники; коментарі до друкованих віршів мають бути надруковані в окремому, третьому томі, над яким видавець ще працює.

У короткому вступі Ганс Ротге характеризує вірші за змістом і стверджує при тому, що до 1615 року переважало в українців і білорусів дидактичне письменство, а після відновлення православної ієрархії в 1620 році, коли одночасно починається послаблення польського впливу на Східній Україні, на перше місце виринає панегірична література, далі йде емблематична, геральдична, при чому форма віршів збагачується й ускладнюється.

Стосовно мовної характеристики віршів видавець стверджує, що на початках переважали церковнослов'янські й українські мовні елементи у віршах, однак з пересуненням культурного центру до Києва

посилюється польський елемент, що відсуває церковнослов'янщину на задній план, яка використовується біля 1630-их років вже більш як стилістичний засіб.

Не треба підкреслювати, що даний збірник буде цінним підручником для славістів, що цікавляться початками віршованого письменства доби гуманізму і барокко у східних слов'ян. Тексти цих віршів досі треба було вишукувати у важко приступних хрестоматіях кінця 19 — початку 20 століття. А без вивчення цієї доби не можна зрозуміти й явища російської літератури другої половини 17 та початку 18 ст. Звертаємо особливо увагу наших славістів, що працюють по чужих університетах західних країн, на цю появу, вона бо допоможе чужинцям оцінити вклад українців і білорусів у розвиток культури східних слов'ян.

Предорогий друк цього видання (тексти друквані на модерних машинах т. зв. "композер") зафундувала німецька установа Дойче Форшунгсгемайншафт.

Видання містить також цілий ряд технічно досконало переданих ілюстрацій: луцький та острозький замки, герби українських і білоруських княжих родів та міст Львова, Києва, Луцького, портрети українських церковних і культурних діячів тощо.

Як відгомін на це видання, що вже 1973 року було проголошене у славістичних колах, видавництво Академії наук у Києві запланувало на 1977 рік повне видання віршованого письменства тієї самої доби. Не сумніваємося, що кийське видання буде повніше за німецьке. Як оповідають фахівці слависти, в Києві зберігаються цінні першодруки і рукописи, список яких навіть не публікується. Коли якийсь західній учений звертається до бібліотеки чи архіву з проханням зробити мікрофільм, то або дістає відповідь, що такого рукопису чи друку немає, або його запитують, звідки в нього відомості про такий твір.

Можна при цій нагоді побажати, щоб західні слависти своєю науковою активністю й звертанням уваги на старше українське письменство розворушили кийських статистів з Академії наук і примусили їх час від часу щось видати, як це сталося у випадку граматики Ужевича чи словника Є. Славинецького. Добре було б, однак, щоб наші кийські академіки трохи обережніше відписували й чесно використовували праці своїх колег, що живуть і публікують праці на Заході, і не виставляли себе на глум плагійованими місцями, на які їм згодом вказують у рецензіях по чужинних фахових журналах. Маю на увазі конкретний випадок зі словником Є. Славинецького (виданим у Римі 1968), з якого кийський видавець використав досліди над словником, подавши їх як свої власні, на що йому німецький рецензент звернув увагу у славістичному журналі.

А. Г. Горбач

Ще про нове видання "Українського правопису"

У *Сучасності* (липень-серпень 1976) Петро Одарченко звернув увагу на деякі помилки в *Українському правописі* П. Ковалева. Одначе в цьому правописі є ще деякі непослідовності та помилки, що викликають у читача сумнів, як властиво треба писати.

На стор. 58, *Увага*, сказано: "Болгарське, македонське, сербське *и* та хорватське й словінське *і* передаємо українським *и*: Христов, Величков, Милетич, Радич та ін.". На наступній сторінці (59) подано: "Російські прізвища на -ич, ин, білоруські — на -іч, польські — на *icz*, чеські — на -ік, сербські й хорватські — на -іс передаємо українськими на -іч, ін, ік: Бабіч, Засуліч, Караджіч, Ягіч..." Отже — як саме треба писати: ич чи — іч? Звичайно, -іч, а тому й Милетіч і Радіч. Було б куди послідовніше та простіше передавати всі чужі і-и нашим і та й не робити зайвих розривень і утруднень у правописі.

У книжечці проф. П. Ковалева — *Чистота і правильність української літературної мови**, сказано (стор. 18): "З (а не: зі). Тут же зустрічаємо декого з знайомих (а не: зі знайомих)... Прийменник *зі* вживається тільки перед сполученням *лв, мн, сп*: зі Львова, зі мною, зі споду". В його *Українському правописі* маємо "прикладки із сполучниками" (67), "в... реченні із сполучниками" (69), а також "утворені із слів" (38). На наш погляд, це огріхи проти милозвучности нашої мови. Адже слова з приставним *з* указують на цю милозвучність: зібрати (бр), зірвати (рв), зів'яти (вй), зізнання (зн), зі(зо)мліти (мл), зо два, зо три і т. д. Нам здається, що писання не на своєму місці *із* — це вплив російської мови, де є тільки *из* (із). Отаке написання *із* без потреби втискається до друку: "виклади із економіки" (університетське видання!), "вона із України" та чимало подібних. Можна й зустріти — "із Львова", що й важко вимовити.

У "Передмові" помилково написано "згідно правил"; правильно — "згідно з правилами", бо згодитися з чимось, а не чого.

На стор. 24, 7) написано "вілля", а на 49 (увага) "вілла". Чомусь пишемо "енергія", хоч це грецьке слово й треба б через г (енергія). "Плагіят", стор. 50, 3) — латинське слово, тож треба писати, як і в Голоскевича, "плагіят". З тим твердим і м'яким *л* у нас справжня заковика та правописна зайва трудність. На стор. 60, 6) помилково написано "Гарнопіль" (поль.), правильно Тернопіль. Треба писати — словенець, а не словінець (83), бо є Словенія, тож і словенка, словенський.

*Мюнхен: в-во "Рідне слово", 1947.

Дивує, чому слова: азбука, буква — застарілі (88)? Адже їх подають усі словники без будь-яких застережень, а наші письменники їх уживали й уживають досі. Чим краще слово "літера" (лат.) від "буква" (загальнослов.)?

Ред. Борис Берест винуватить наших ворогів, мовляв, "цим прихованим засобом денационалізації (тобто частими змінами нашого правопису — аі) часто-густо користувалися вороги України..." (стор. 8). Таке твердження не цілком слушне. Насамперед можна говорити тільки про Росію, і то сучасну, що намагається накидати уподібнення до російського правопису. Але — який ворог кидає нам, от тут, поза межами України, що пишемо різними правописами? Краще б було поглянути на себе критично...

Ще одне бентежне питання. Тільки три інституції схвалили цей новий правопис: НТШ (США), УВАН (Канада) та Шкільна рада УККА (США). Де ж інші? Чому не всі разом — центрально?

Зауваження П. Одарченка, що "за Голоскевичем треба писати 'зауваження', а не 'завваження'" — не слушне, бо логіка каже, коли можна написати (за Голоскевичем) "завважити і звичайно зауважити", то й можна писати завваження. Теж треба писати "увечері-ввечері", бо в Голоскевича помилка, як і чимало інших.

Антін В. Івахнюк

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ В ОДЕСІ. ІВАН ГЕЛЬ ПРИПИНИВ ГОЛОДІВКУ. НАД ВАСИЛЕМ СТУСОМ ДАЛІ ЗНУЩАЮТЬСЯ

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР) 26 січня 1977. У вересні 1976 року співробітники Одеського та Івано-Франківського КГБ викликали на допит бібліотекарку школи ч.1 в Одесі Анну Михайленко. Допити відбувалися в одній з кімнат готелю *Чорне море*. Михайленко розповіла своїм "співбесідникам" подробиці семінарів з історії українського мистецтва, що їх провадив одесит Василь Барладян. Головною темою семінарів була творчість покійного українського художника Михайла Жука. Михайленко назвала учасників семінара: Віктора Гончарова, Анну Голумбієвську, Леонида Тимчука та Леонида і Валентину Сірих. Михайленко пізніше вияснила, що "в КГБ є також порядні люди, які хочуть мати контакти з дисидентами" і свого часу їй вдалося довідатися від них, що в помешканні Голумбієвської були заінстальовані мікрофони. Їй також переказали, що Барладян повинен "чимскорше одружитися з єврейкою і виїхати". Михайленко допитували про її знайомства в Західній Україні. Ще в червні 1976 року одного з учасників семінара — Віктора Гончарова — заарештували на Одеському летовищі. У нього знайшли машинописний примірник статті О. Солженіцина "Не жити брехнею" і релігійну літературу. Суд над Гончаровим був призначений на 5 жовтня 1976 року.

Стало відоме, що український політичний в'язень Іван Гель закінчив голодівку. У перших днях вересня 1976 року КГБ викликав кожного дня на довгі переслухання дружину Геля Марію і брата Тараса. Тарас під час одного з допитів дістав серцевий удар, і його забрали до лікарні. Марію попереджали, щоб вона нікому не розповідала про зміст допитів в КГБ, але вона розповіла про все членам Групи сприяння виконанню Гельсінкських домовлень в СРСР. Голова групи Юрій Орлов організував пресову конференцію для західних кореспондентів, на якій розповів про голодівку Івана Геля і про переслідування його родини. Він також сказав, що члени групи, А. Гінзбург і В. Турчин поїдуть, на дачення групи, до Львова на розмову з Марією Гель. З часу їхнього приїзду виклики Марії до КГБ припинилися, а кілька днів пізніше стало відоме, що Гель перервав голодівку. Незабаром його з Мордовії привезли до Львова, де його дружині і родині обіцяли дати довше побачення з ним.

7 серпня 1976 року Ніна Строката мала побачення зі своїм

чоловіком Святославом Караванським. Щоб одержати дозвіл на це побачення, вона зверталася до МВД СРСР, бо сама перебуває під адміністративним наглядом. Перед побаченням зі Строкатою розмовляв ст. лейт. КГБ Тірін, представник КГБ в Мордовському таборі ч. 1. Тірін попередив Строкату, що Караванський не має права інформувати її про життя в таборі і що вона повинна перервати розмову, яку він щось про це скаже. Тірін далі заявив: "Ми готові піти на будь-який компроміс, щоб було добре і Вам і нам". Здоров'я Караванського погіршилося; він має високе тиснення крові. Його строк кінчається в 1979 році.

У Мордовському таборі ч.1 перебуває також Микола Андрійович Евграфов, 1930 року народження; українець; освіта нижча. Від 1966 до 1973 року він відбув ув'язнення за статтею 62 КК УРСР (антирадянська пропаганда та агітація). Після звільнення жив у Донецькій області. 29 квітня 1975 року Донецький обласний суд під головуванням Зінченка засудив Евграфова на 10 років таборів суворого режиму (за статтею 62 КК УРСР, як і раніше). Суд був закритий. Прокурором був Ю. П. Носков, адвокатом Алексебін. У вироку в справі Евграфова сказано, що він є автором праці *Правда про неправду* і брав участь в розмовах "антирадянського, наклепницького змісту". Про працю *Правда про неправду* у вироку сказано: "Підсудний, використовуючи привезені з місця ув'язнення конспекти з антирадянськими твердженнями закордонних реакційних соціологів, філософів та економістів, написав у 1974 році антирадянський пасквіль... У ньому фальсифікується вчення марксизму-ленінізму, зводиться наклеп на радянську економіку, національну політику радянського уряду і світового комуністичного руху". Про "антирадянські" його розмови сказано так: "... вихваляв українських буржуазних націоналістів та порядок і устрій у капіталістичних країнах..."

У середині березня 1976 року Ірину Сенік запроторено до штрафного ізолятора (ШИЗО) в Мордовському таборі ч.3, не зважаючи на те, що саме тоді вона була в стані гіпертонічної кризи. Жінки-політв'язні табору ч. 3 на знак протесту проголосили голодівку, і Сенік повернули назад до зони.

У травні і червні 1976 року Василь Стус був ще ослаблений після операції. Йому запропонували лежати в лікарні за умови, що він відмовиться від читання книжок і листування з домом. Стус не погодився, і його закували в кайдани і вивезли. Стус склав заяву про це грубе порушення прав в'язня.

Улітку у Стуса конфіскували біля 30 віршів, написаних у таборі. У серпні 1976 року (при ліквідації зони ч. 17) у нього забрали ще 300 віршів — переклади з Гете, Рільке, Кіплінга, та ін.

З лікарні Стуса перевезли до 19 зони в Мордовії. Там пред'явили йому акт про знищення 600 віршів, написаних у таборах. У таборі Стуса

обшукували кожного дня, роздягаючи догола. Стус зпротестував і перестав з'являтися на перевірку. За це його запероторили на 14 днів до ШИЗО.

Деякі політв'язнів написали протестні заяви з приводу жорстокої поведінки зі Стусом і вимагали пом'якшення карцерного режиму для нього. Коли їм у цьому відмовили, Солдатов (єстонець), Борис Пенсон (єврей), Гейфич (єврей) та Юськевич (українець) проголосили голодівку. Чотири дні вони не приймали гарячої їжі.

"НАМ ТРЕБА ПОСТАВИТИ УКРАЇНСЬКУ ІНТЕЛІГЕНЦІЮ НА КОЛІНА". НОВИЙ САМВИДАВНИЙ ДОКУМЕНТ ПРО ПОГРОМИ НА УКРАЇНІ В 1920 І 30 РОКАХ.

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР) 11 лютого 1977. На Захід дісталася поширена в самвидаві документальна збірка про організований похід Москви на знищення провідної верстви України за перших двох десятиріч володіння комуністичної диктатури, зокрема про події, пов'язані з процесом Спілки Визволення України і Спілки Української Молоді. Ця студія базована на розповідях свідків, що пережили роки погромів, та інформаціях і звітностях більшовицької преси й офіційних публікацій. У світлі цих документів перед читачем розкривається широка картина підступно плянованих комуністичним режимом провокацій, метою яких був тотальний розгром частинного відродження української нації в 1920-их роках, яке було результатом її революційного здвигу в 1917-20 роках й утворення Української Народної Республіки. З цією метою тодішніх діячів української культури, науки, церковного відродження більшовицька влада обвинувачувала в намаганнях організувати збройні повстання у спілці з західними інтервентами, відновити капіталістичний лад, владу поміщиків тощо. Арштованим тоді українським діячам слідчі відверто заявляли: "Нам треба поставити на коліна українську інтелігенцію", а тих, кого, мовляв, "не поставимо — перестріляємо", "слід би всю Україну перестріляти, та, на жаль, не можна".

У збірці відзначається, що в цьому антиукраїнському наступі брали участь також українці, наприклад, Панас Любченко, який виступав на процесі СВУ в ролі громадського обвинувача і там, у своєму голосному тоді слові, закинув обвинуваченим, що вони, мовляв, перетворили тодішню Всеукраїнську Академію Наук "на центр шпигунства". Це однак не врятувало і самого Любченка (пізніше голову уряду УРСР), який у 1937 році поповнив самогубство, застрілвши свою дружину і дочку.

Хоч збірка має характер історичної студії, проте у ній чимало

вказівок на те, що в самій настанові політики Москви щодо України істотних змін немає. Наведено приклади, як у поточному десятиріччі, точніше — після погромів 1972 року, з бібліотек вилучають твори знищених чи репресованих діячів культури, що їх після смерти Сталіна частинно "реабілітували", їхні імена викреслюють з сучасних дослідних праць. Наприклад, коли недавно автор одної літературознавчої студії посилався на Миколу Зерова, а цензор це переочив і праця вийшла друком, її відразу сконфіскували: у книгарнях вона появилася з вирізаною сторінкою, на якій було згадане посилання. Одним з найбільших затискувачів української культури сьогодні вважається серед інших академік І. Білодід, який як відомо, по-російському підписується "Белодед".

Ця документальна збірка, розміром біля 200 сторінок, появиться незабаром у видавництві *Сучасність*.

З міжнародної преси

Адріян Каратницький

Справа репресій проти діячів опору в СРСР набрала широкого розголосу в січні і лютому ц. р. в західній пресі. Щоденник *Нью-Йорк Таймс* від 29 січня умістив лист А. Сахарова до новообраного президента США Джиммі Картера, текст якого ми друкували в березневому випуску нашого журналу.

Останньо американська преса присвятила багато уваги також питанню нової лінії Державного департаменту в питаннях порушення людських прав у Східній Європі та СРСР. *Нью-Йорк Таймс* і *Вашінгтон Пост* від 27 січня інформували про виступ Державного департаменту в справі порушення людських прав у Чехо-Словаччині, а 28 січня преса повідомила про гострий осуд і пересторогу радянському урядові за його погрози А. Сахарову.

29 січня пресове аґентство ТАРС, у статті Юрія Корнілова відповіло на пересторогу Державного департаменту, називаючи її "несмачною грою".

30 січня американська преса подала заяву президента Картера, в якій сказано, що пересторога Державного департаменту "відповідає" його "наставленню". Щобільше, президент заявив: "... ми не поступимося у справі людських прав".

Нью-Йорк Таймс, передрукуюючи повний текст першої пресової конференції Картера, навів наступні твердження американського президента:

"У моїх безпосередніх зверненнях до п. Брежнєва та під час моїх зустрічей з амбасадором Добриніном я виразно зазначив, що зберігаю за собою право виступати гостро і наполегливо, коли будуть загрожені людські права; не в кожному випадку, але коли вважатиму за доцільне".

Впливовий американський тижневик *Тайм*, що виходить 5-мільйоновим накладом, помістив у числі від 21 лютого як головну статтю есей журналістки Патриції Блейк п. н. "Інакодумуючі: виклик Москві".

У статті з'ясовано щораз активніший рух у Східній Європі й СРСР, згадано арешти Олександра Гінзбурґа, Миколи Руденка, Олексі Тихого, Юрія Орлова та подані подробиці про справи Сергія Ковальова, Валентина Мороза і Петра Рубана. Передова стаття *Тайму* цитує недавно визволеного російського політв'язня Володимира Буковського і кол. українського політичного в'язня Леоніда Плюща, які роз-

повідують про знущання над політичними в'язнями у в'язницях і "психушках".

Патришія Блейк розповідає також про рух опору в національних республіках, "головне серед українців", які "прагнуть національної автономії і припинення дискримінації та репресій від російської більшості".

Блейк приходять до висновку, що Гельсінкські домовлення уможливили єдність руху опору і поєднання різних його течій.

■

Лондонський щоденник *Таймс* від 31 січня надрукував заяву понад 150 англійських лікарів на оборону єврейського лікаря з Вінниці д-ра Михайла Штерна.

■

Американський журнал *Нью-Йорк Ревю оф Букс* (від 17 лютого) і *Нью-Йорк Таймс* (від 11 лютого) надрукували заяву колишніх політичних в'язнів Леонида Плюща і Владимира Буковського на оборону українського політв'язня Василя Федоренка, який відбуває вже третій термін ув'язнення і від грудня 1975 року голодує "на знак протесту проти порушення Деклярації прав людини і проти антиукраїнської політики уряду". Заява на оборону Федоренка друкувалася у березневому числі *Сучасности*.

■

10 лютого американська телевізійна сітка Сі-Бі-Ес інформувала про арешт Юрія Орлова, члена Московської групи сприяння виконанню Гельсінкських домовлень. Сі-Бі-Ес також повідомило, що кілька днів ранше в Москві арештовано Олександра Гінзбурга, а 5 лютого в Києві Миколу Руденка, голову Української групи сприяння виконанню Гельсінкських домовлень. Ці інформації подав теж щоденник *Нью-Йорк Таймс* від 13 лютого.

3 життя українців у світі

■ 17 січня 1977 конгресмен Джеймс Делейні зі штату Нью-Йорк прочитав резолюцію в конгресі США в справі щорічного проголошення президентом Америки 22 січня Днем української незалежності. Подасмо уривки з резолюції:

”З уваги на те, що Україна, населення якої досягає 47 мільйонів осіб, є найбільшою неросійською нацією в Радянському Союзі і в Східній Європі; з уваги на те, що ця нація посідає дуже важливе географічне й економічне становище на обширі Євразії; з уваги на те, що самостійна Українська Народна Республіка, — яка була створена демократичним і загальним голосуванням на основі самовизначення народу 22 січня 1918 року і була однією з перших, що проголосила свободу для свого народу на території традиційної Російської імперії, — нехай буде ухвалено уповноважити і закликати президента видавати кожного року проклямацію на визначення 22 січня — Дня української незалежності...”

■ У зв’язку з повідомленням Пресової служби ЗП УГВР Українське євангельське об’єднання в США вислало ряд листів до урядових кіл США, до Світової ради Церков, Світового об’єднання Реформованих Церков та до ООН у справі ув’язненого українського священника Василя Романюка. У жовтні 1976 року дісталися на Захід листи о. Романюка до конгресу США, до президента та до ієрархів українських церков на Заході з проською виступити на його захист. УЄО в США переклало ці листи на англійську мову і розпочало широку кампанію на захист о. Романюка.

■ Союз українських студентських товариств Америки (СУСТА) і Фонд катедри українознавства при Гарвардському університеті розпочали в січні 1977 року чергову кампанію, щоб зібрати два мільйони доларів на забезпечення праці Українського наукового інституту при Гарвардському університеті.

■ 15 січня 1977 року в Ньюаркському музеї (США) відкрилася виставка творів українських мистців Америки. На виставці показані твори Олександра Архипенка, Петра Андрусіва, Богдана Божемського, Володимира Бачинського, Миколи Бутовича, Якова Гніздовського,

Миколи Голодика, Святослава Гординського, Любослава Гуцалюка, Слави Геруляк, Любомира Кузьми, Михайла Мороза, Оксани Лукашевич-Полон, Аркадії Оленської-Петришин, Петра Холодного, Михайла Черешньовського та ін. Газети *Нью-Йорк Таймс* (від 13 лютого) та *Сандей Стар-Леджер* (від 30 січня) відзначили виставку позитивними рецензіями.

Восени 1976 року в Торонто появився перший випуск *Журналу вищих українознавчих студій* (*Journal of Ukrainian Graduate Studies*) за редакцією проф. О. Рудзика, Р. Сенькуся, М. Шкандрія і проф. Д. Гузар-Струк. Журнал буде появлятися щосеместру (двічі на рік) і міститиме матеріали українською та англійською мовами. У першому випуску є серед іншого виступ Олеса Гончара на вечорі 3 квітня 1968 року, добірка поезій Василя Стуса, уривки з перекладу О. Гончара *Собор*.

6 лютого 1977 року в приміщенні Українського народного дому в Нью-Йорку виступив з доповіддю син генерала Петра Григоренка Андрій Григоренко, колишній учасник демократичного руху в СРСР. Вечір відкрила Марія Проскуренко, голова Комітету оборони радянських політичних в'язнів.

29 січня ц. р. на 94 році життя помер у містечку Ванс на півдні Франції український мистець Олекса Грищенко. Олекса Грищенко народився 1 квітня 1883 року в м. Кролевці на Чернігівщині. За молодих років Грищенко перебував в оточенні Михайла Коцюбинського та Миколи Чернявського. Мистецьке навчання почав він у студії С. Святославського в Києві, одночасно студіюючи природознавство в Київському університеті. Під час революції Грищенко виїхав до Царгороду, а згодом жив у Греції й Франції. Грищенко — автор кількох книжок українською і французькою мовами.

У польському журналі *Поезія* за листопад 1976 року надруковані переклади на польську мову віршів Миколи Бажана, Ростислава Братуня, Івана Драча, Романа Лубківського, Бориса Нечерди, Дмитра Павличка, Миколи Петренка, Миколи Вінграновського, Миколи Зерова. Вступну статтю до цієї добірки написав польський літературознавець Флоріан Неуважний.

29 січня ц. р. у м. Філядельфії (США) відбулася конференція комітетів, які захищають політичних в'язнів в СРСР. Ініціатором

конференції був Комітет оборони Валентина Мороза у Філядельфії, а присутні на конференції були окремі філії того ж Комітету, як і нью-йоркський Комітет оборони радянських політичних в'язнів, "Смолоскип" та інші групи. На конференції ухвалено координувати акції на захист в'язнів і відбувати періодичні зустрічі комітетів.

Від 27 до 31 жовтня 1976 року в приміщенні університету Лас Вейгес (США) відбувся шостий фестиваль сучасної музики, на якому була виголошена доповідь проф. Вірка Балея "Сучасна радянська музика" і виконано добірку з творів сучасних українських радянських композиторів Леонида Грабовського і Валентина Сильвестра.

За редакцією Дмитра Штогриня появилася в США довідник п. н. *Ukrainians in North America (Українці в Північній Америці)*. Цю книжку що має 424 сторінки і містить прізвища близько двох тисяч українців, які живуть в США і в Канаді, видала Асоціація для поширення українських студій. При кожному прізвищі подані такі інформації: вік, освіта, професія, наукова, мистецька, громадська чи політична діяльність, друковані праці, знання мов, адреса та ін.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Святослав Гординський*: Поезії різних років.
- 7 *Григорій Костюк*: Багатогранність і невгамовність.
- 20 *Ольга Чмух*: Святослав Гординський — мистець і мистецтвознавець.
- 29 *Володимира Демус*: 3 нових поезій.
- 32 Відкритий лист Івана Світличного Миколі Бажану.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 46 *Юрій Перфецький*: Термін "Русь" — приклад оманної схожості.
- 61 *Микола Руденко*: Економічні монолози (III).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 77 *І. Клейнер*: Володимир Буковський і національне питання в СРСР.
- 82 *Анатоль Камінський*: Посилена загроза для українського шкільництва.
- 86 *Єжи Іранек-Осмецький*: Спільна програма.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 103 Український робітник протестує проти злидених умов життя в УРСР.
- 109 Леонид Сірий в обороні соціальних, громадських, політичних і національних прав.
- 112 "Створення Української групи в умовах УРСР — акт великої мужности".

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 114 *А. Г. Горбач*: Збірник українсько-білоруських віршів 16-17 століття.
- 117 *Антін Івахнюк*: Ще про нове видання *Українського правотпису*.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 119 Переслідування в Одесі. Іван Гель припинив голодівку. Найд Василем Стусом далі змушуються.
- 121 "Нам треба поставити українську інтелігенцію на коліна". Новий самвидавний документ про погроми на Україні в 1920 і 30 роках.
- 123 *Адріян Каратницький*: 3 міжнародної преси.
- 125 3 життя українців у світі.

Адреси наших представників

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasyluk Cooperativa de Credito "Renacimiento" Maza 144 Buenos Aires
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. Wasylko 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham
<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich с/о Oiring Shimshon 692/7 Askelon,
<i>Канада і США:</i>	Nina Ilnytskyj 875 West End Ave., Apt. 14B New York, N. Y. 10025 G. Lopatynski 875 West End Ave., Apt. 14B New York, N. Y. 10025
<i>Швейцарія:</i>	Dr. Roman Prokop alte Landstrasse 22 8803 Rüschnikon
<i>Швеція:</i>	Kyrylo Harbar Box 62 Huddinge

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника "СУЧАСНІСТЬ"
на 1977 рік

одно число: річно:

Австралія	1.—	10.— дол.
Австрія	30.—	300.— шил.
Англія	0.70	7.— фун.
Аргентина	50.—	500.— пез.
Бельгія	75.—	750.— бфр.
Бразилія	5.—	50.— н. круз.
Венесуела	2.—	20.— ам. дол.
Голляндія	5.—	50.— гул.
Ізраїль	8.—	80.— із. ф
Канада	2.—	20.— к. дол.
Німеччина	4.—	40.— нм.
США	2.—	20.— ам. дол.
Франція	8.—	80.— ффр.
Швейцарія	4.50	45.— шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 9.— дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на **Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.**

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Karlsplatz 8/III, 8000 München 2

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НОВІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ЕММА АНДІЄВСЬКА

НАУКА ПРО ЗЕМЛЮ

Мюнхен, 1975, 126 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

Найновіші поезії авторки збірок поезій *Поезія, Народження ідола, Риба і розмір, Кути опостінь, Первні, Базар, Пісні без тексту* та прозових творів, зокрема виданих в останніх роках у нашому видавництві романів *Герострати* і *Роман про добру людину*.

Ціна 4.00 дол.

БАБАЙ

КАРУСЕЛЯ ВІРШІВ

Лірика, сатира, гротеск, придибашки, баляндраси, словокрутки, присіканки та чиста правда.

Мюнхен, 1976, 240 стор. Обкладинка, ілюстрації та передмова Едварда Козака. Редактор збірки — Святослав Гординський.

Збірка сатирично-гумористичної поезії відомого поета і прозаїка Богдана Нижанківського.

Ціна 7.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

у США:

Nina Ilnytzkyj
875 West End Ave, Apt. 14B
New York, 10025
USA